

ΙΩΑΝΝΑ Κ. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΩΣ ΜΕΣΟΝ ΠΡΟΒΟΛΗΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΤΩΝ WITTELSBACHER

ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΟΣ ΤΩΝ ΒΑΥΑΡΩΝ
ΣΤΟΝ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟ ΠΡΟΝΟΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ

*Αφιερώνεται στον Βαυαρό ελληνιστή
Egert Pöhlmann για τα ογδόντα του**

Κοντά στον τόπο αποβίβασης του Όθωνα, στον συνοικισμό Πρόνοια,¹ λίγο πριν από το Ναύπλιο, σμίλευσε ο Βαυαρός γλύπτης Christian Heinrich Siegel στον φυσικό βράχο ένα τεράστιο γλυπτό σε μορφή αποθνήσκοντος λέοντος (εικ. 1, 2, 3).² Ο Λέων της Πρόνοιας ανεγέρθηκε εις μνήμην των Βαυαρών

* Ο Egert Pöhlmann είναι Ομότιμος Καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου του Erlangen-Νυρεμβέργης (1980-2001), επίτιμος Διδάκτωρ του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (2004) και αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών (2011). Πιστεύοντας στη διαχρονία της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού, θέλησε να καλλιεργήσει στην έδρα του και τα νεοελληνικά γράμματα, δίνοντάς μου τη δυνατότητα να διδάξω επί μακρόν Νεοελληνική Γλώσσα, Λογοτεχνία και Πολιτισμό (1982-2003).

1. Γενικά για την ιστορία του συνοικισμού της Πρόνοιας του Ναυπλίου βλ. Γεώργιος Αθ. Χώρας, «Η Πρόνοια προάστειο του Ναυπλίου», *Πελοποννησιακά* 6 (1986), σ. 535-560· Δημήτρης Χ. Γεωργόπουλος, *Πρόνοια Ναυπλίου. Περιδιάβαση στο χώρο και το χρόνο*, Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Πελοποννήσου 2000-2006, Multilanguage Cd-Rom (Σεμάντιξ Τεχνολογίες Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών Α.Ε.), Ναύπλιο, Δήμος Ναυπλιέων, 2006. Για την οικοδόμηση και τον σχεδιασμό της Καποδιστριακής Πρόνοιας από τον Σταμάτη Βούλγαρη με εφαρμογή του ιπποδαμείου πολεοδομικού συστήματος βλ. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Πρόνοια, ο πρώτος προσφυγικός συνοικισμός της ελεύθερης Ελλάδας», *Αρχαιολογία* 51 (Ιούνιος 1994), σ. 35-46.

2. Γενικά για τον Λέοντα της Πρόνοιας βλ. Σέμνη Καρούζου, *Το Ναύπλιο*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1979, σ. 93, εικ. 144· Wolf Seidl, *Bayern in Griechenland. Die Geburt des griechischen Nationalstaats und die Regierung König Ottos*, München, Prestel-Verlag, 1981 (ανατύπωση), σ. 257, Abb. 58-59· Μάρκος Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, «Το Μνημείο Φιλελλήνων στο Ναύπλιο», *Σύγχρονα Βήματα* 68 (1991), σ. 231, υποσ. 12· Jan Murken, *König-Otto-von-Griechenland-Museum der Gemeinde Ottobrunn, Bayeri-*

στρατιωτών που πέθαναν στην περιοχή από κοιλιακό τύφο, κατά τα έτη 1833 και 1834.³ Το μνημείο βρίσκεται κοντά στο καθολικό νεκροταφείο της Πρόνοιας, όπου θάφτηκαν οι εκλιπόντες Βαυαροί.⁴ Ήδη από μαρτυρία του 1696 γνωρίζουμε ότι ο χώρος της Πρόνοιας ήταν κοιμητηριακός. Αλλά και σε χάρτη του Rouqueville του 1816, το νεκροταφείο, το οποίο δεν ήταν μόνο χριστιανικό, τοποθετείται στην ίδια περιοχή.⁵ Μάλιστα, ο Φωτάκος, περιγράφει

sche Museen, Bd. 22, München, Weltkunst Verlag GmbH, 1995, σ. 78-79, Abb. 73· Ida Haugsted, *Dream and Reality. Danish antiquaries, architects and artists in Greece*, London 1996, σ. 214· Herbert W. Rott, αρ. 234 «Denkmal der in Griechenland gefallenen Bayern», στο Reinhold Baumstark (επιμ.), *Das neue Hellas. Griechen und Bayern zur Zeit Ludwigs I.*, Katalog zur Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums (München, 9. November 1999 bis 13. Februar 2000), München, Hirmer Verlag, 1999, σ. 397, Abb. 234 / Χέρμπερτ Β. Ροττ, αρ. 217 «Μνημείο Βαυαρών πεσόντων στην Ελλάδα», στο Μαριλένα Ζ. Κασιμάτη (επιμ.), *Αθήνα-Μόναχο. Τέχνη και πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, Κατάλογος Έκθεσης της Εθνικής Πινακοθήκης – Μουσείου Αλεξάνδρου Σούτζου σε συνεργασία με το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (Αθήνα, 5.4 – 3.7.2000), Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, 2000, σ. 503-504 (εικ.)· Αφροδίτη Κούρια, *Το Ναύπλιο των περιηγητών*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 2007, σ. 130.

3. Από τους 3.500 χιλιάδες Βαυαρούς αξιωματικούς και στρατιώτες που ακολούθησαν τον Όθωνα, ο οποίος αποβιβάστηκε στις 25 Ιανουαρίου του 1833 στη θέση Γλυκειά, κοντά στο Ναύπλιο, εγκαταταστάθηκαν πολλοί οικογενειακώς σε κατοικίες στην Πρόνοια. Κάποιοι από αυτούς προσεβλήθησαν κατά τα έτη 1833-1834 από επιδημία κοιλιακού τύφου, εξαιτίας της κατανάλωσης άγουρων φρούτων και υπερώριμων αγγουριών. Όσοι πέθαναν, τάφηκαν άλλοι μπροστά από την εκκλησία των Αγίων Πάντων και άλλοι σε τοποθεσία βορειοανατολικά του ναού της Ευαγγελίστριας, η οποία από τότε πήρε το όνομα «τα βαυαρικά μνήματα» βλ. Δ. Χ. Γεωργόπουλος, *ό.π.*, link χρονοδιάγραμμα, περίοδος 1833-1836.

4. Βλ. σχετικά Μ. Ρούσσο-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 231, υποσ. 12· Herbert W. Rott, αρ. 366 «Pronia», *Das neue Hellas*, *ό.π.*, σ. 504· Θεοδόσιος Σπ. Δημόπουλος, *Ιστορία του Ναυπλίου: Ιστορία της πόλεως του Ναυπλίου από των μυθικών χρόνων μέχρι σήμερα, 1500 π.Χ. μέχρι 1948 μ.Χ.*, Ναύπλιο, Εκδόσεις Δήμου Ναυπλιέων, 2010, σ. 39-40: «Ο Όθων δώρισε στους καθολικούς του Ναυπλίου γήπεδο έξωθι, μεταξύ Ευαγγελιστρίας και ναΐσκου Αγίας Παρασκευής, ίνα χρησιμεύση ως νεκροταφείον των Βαυαρών και λοιπών καθολικών κατοίκων.» Για την υποθετική θέση των μνημάτων πρβλ. κατωτέρω και αναπαράσταση του μνημείου της Πρόνοιας σε ανυπόγραφο χαρακτηριστικό του Μουσείου του βασιλιά Όθωνα στο Οττομπρούν (εικ. 13 και υποσ. 93), όπου απεικονίζονται δύο τάφοι, κάτω δεξιά από το μνημείο. Αργότερα, τα οστά των εκλιπόντων Βαυαρών εναποτέθηκαν στην κρύπτη της Καθολικής Εκκλησίας του Ναυπλίου (Ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, γνωστός και ως Φραγκοκκλησιά).

5. Δ. Χ. Γεωργόπουλος, *ό.π.* Με τα σύγχρονα δεδομένα, ο Λέων των Βαυαρών βρίσκεται στην οδό Μιχαήλ Ιατρού, μεταξύ της εκκλησίας των Αγίων Πάντων και του σημερινού νεκροταφείου της Πρόνοιας, που δημιουργήθηκε στην περιοχή το 1852. Ο χώρος

φοντας την πρώτη επιχείρηση των Ελλήνων για την κατάληψη του Ναυπλίου την άνοιξη του 1821, γράφει χαρακτηριστικά:

[...] ἦτο ὅλη σχεδόν [η περιοχή] γεμάτη Τουρκομνήματα ἕως πέρα εἰς τοὺς Ἀγίους Πάντας κι τὸ Ἀγγουρῶν⁶ λεγόμενον [...]. Ἦτο δὲ γεμάτος ὁ τόπος μάνδρας, μνήματα, κυπαρίσια καὶ ἄλλα δένδρα διάφορα, ἀθάνατοι φυτεμένοι πολλοί, ὥστε ἐδυσκολεύετο ὁ ἄνθρωπος νὰ περάσῃ εὐκόλα [...].⁷

Πολύ σημαντική μαρτυρία για τον θάνατο των Βαυαρών στρατιωτών και τον εντοπισμό του σημείου ταφής τους αποτελεί και το πέραςμα του φημισμένου τοπιογράφου Karl Rottmann από την περιοχή, ο οποίος έφτασε στην Ελλάδα συνοδευόμενος από τον αρχιτέκτονα και τοπιογράφο Ludwig Lange, με σκοπό να προετοιμάσει μία μεγάλη ανάθεση ζωγραφικών έργων, που του δόθηκε από τον Λουδοβίκο Α'.⁸ Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Ναυπλία, το φθινόπωρο του 1834, ο Rottmann εκπόνησε μια σειρά σχεδίων της πόλης και της γύρω περιοχής της, μεταξύ άλλων και της Πρόνοιας. Ένα σχέδιο με μολύβι μεγάλων διαστάσεων, που έφτιαξε επί τόπου, απεικονίζει τα σπίτια της Πρόνοιας και στα δυτικά τους σχιστολιθικούς βράχους της περιοχής, σε μορφή που αντιστοιχεί με αυτήν της μεταγενέστερης ελαιογραφίας του, η οποία ολοκληρώθηκε το 1847. Κάτω από τους βράχους βρίσκεται το νεκροταφείο στο οποίο θάφτηκαν το 1833 οι Βαυαροί στρατιώτες.⁹ Ο Lange, στο έργο του που δημοσιεύθηκε το 1854, σχετικά με τις

μπροστά από το μνημείο έχει διαμορφωθεί σήμερα σε μικρό πάρκο.

6. Με την ονομασία «Αγγουρῶν», δηλαδή Ηρώο των αγγουριών, φαίνεται ότι υπονοούσαν οι ντόπιοι ειρωνικά το μνημείο της Πρόνοιας, επειδή οι Βαυαροί στρατιώτες πέθαναν από την κατανάλωση υπερώριμων αγγουριών.

7. Φωτίου Χρυσανθόπουλου, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως / Υπό Φωτάκου πρώτου υπασπιστού του Θεοδώρου Κολοκοτρώνου*, Αθήνησι, έκδ. Σταύρου Ανδροπούλου, Τύποις και Βιβλιοπωλείο Π. Δ. Σακελλάριου, 1858, τ. Α', σ. 281.

8. Η καλλιτεχνική αποστολή του Karl Rottmann στην Ελλάδα αποσκοπούσε στην προπαρασκευή του κύκλου των ελληνικών τοπίων, ο οποίος είχε αρχικά προοριστεί για τις ανίδες των βασιλικών κήπων του Μονάχου. Από τον Αύγουστο του 1834 έως τον Οκτώβριο του 1835 περιηγήθηκε με τη συνοδεία του αρχιτέκτονα και τοπιογράφου Ludwig Lange μεγάλα τμήματα της χώρας για να συλλέξει προσχέδια για τις 38 ενότητες του προγραμματισμένου κύκλου. Ενώ δε ο Rottmann επέστρεψε στο Μόναχο το φθινόπωρο του 1835, ο Lange παρέμεινε επί τρία επιπλέον χρόνια στη χώρα και σχεδίασε μεγάλο αριθμό «σπουδών», οι οποίες στόχευαν στο να προσφέρουν στο κοινό μία εικόνα του μεγαλείου της αρχαίας και σύντομα της νέας Ελλάδας, αποτυπώνοντας τη φύση και τη ζωή της χώρας εκείνων των χρόνων: βλ. Herbert W. Rott, «Die griechischen Landschaften von Karl Rottmann», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 489-490 / Χέρμπερτ Β. Ροττ, «Οι ελληνικές τοπιογραφίες του Karl Rottmann», *Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 577-578.

9. Karl Rottmann, 1847, ελαιογραφία, 161 x 206 εκ., Μόναχο, Κρατική Συλλογή

ελληνικές τοπιογραφίες του Rottmann, μας παρέχει την ακόλουθη πληροφορία: «Das ungewohnte Klima einerseits, getäuschte Hoffnungen andertheils, hatten manche unsere Brüder vor der Zeit dahin sterben lassen; die Erinnerung an Diese ist an den Felsen geknüpft, zu dessen Füßen die Gräber der Fremden liegen, und der die Mittelgruppe des Gemäldes bildet.»¹⁰ [= Το κλίμα στο οποίο δεν είχαν συνηθίσει αφενός, και οι απατηλές ελπίδες αφετέρου οδήγησαν σε πρόωρο θάνατο μερικούς από τους αδελφούς μας· η ανάμνηση αυτών συνδέεται με τον βράχο, στα ριζά του οποίου κείτονται τα μνήματα των ξένων, και που αποτελεί ταυτόχρονα το μεσαίο βραχώδες σύμπλεγμα του βράχου].

Ο Λέων της Πρόνοιας φιλοτεχνήθηκε λίγα χρόνια αργότερα (1840-41), κατόπιν παραγγελίας του πατέρα του Όθωνα, Λουδοβίκου Α',¹¹ ο οποίος ανέλαβε και τη δαπάνη του, όπως πληροφορούμαστε από τη γερμανική επιγραφή που υπάρχει κάτω από τον ανακεκλιμένο λέοντα:

DIE / OFFIZIERE UND SOLDATEN / DER / KOENIGLICH BAYERISCHEN BRIGADE / IHREN KAMERADEN. /+ / 1833 UND 1834. / ZUR NOLLENDUNG GEBRACHT / DURCH / LUDWIG I KOENIG VON BAYERN. / C(HRISTIAN) H(EINRICH) SIEGEL FCT (FECIT).

[= Οι αξιωματικοί και οι στρατιώτες της βασιλικής βαυαρικής μεραρχίας προς τους συστρατιώτες τους. + 1833 και 1834. Ανηγέρθη από τον βασιλέα Λουδοβίκο Α' της Βαυαρίας. Το εποίησε ο Χρ(ιστιανός) Ε(ρρίκος) Ζίγκελ.]

Το μοναδικό έγγραφο που έχει εντοπιστεί έως σήμερα σε σχέση με το μνημείο, το οποίο έχει συνταχθεί στην ελληνική γλώσσα και φυλάσσεται στο Αρχείο του Δήμου Ναυπλίων (εικ. 4),¹² μας πληροφορεί για την τελετή των αποκαλυπτηρίων του μνημείου, καθώς και για την παράδοσή του στον Δήμο του Ναυπλίου από τον Βασιλικό Επίτροπο, τον αντισυνταγματάρχη Χοτζ:

Σχεδίων, αρ. ευρ. WAF 854: Herbert W. Rott, αρ. 366 «Pronia», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 503-505 (εικ. 365, 366).

10. Ludwig Lange, *Die griechischen Landschaftsgemälde von Karl Rottmann in der königlichen Pinakothek zu München*, München 1854, σ. 17.

11. Όταν τον Φεβρουάριο του 1836 επισκέφτηκε το Ναύπλιο ο βασιλιάς της Βαυαρίας Λουδοβίκος Α', διέταξε να σμιλευτεί το λιοντάρι στο δυτικό μέρος του βράχου, στους πρόποδες του οποίου είχαν ταφεί οι Βαυαροί στρατιώτες· βλ. Δ. Χ. Γεωργόπουλος, ό.π.

12. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας. ΔΗΜ.1.1/1841 Ψ50. Για την παραχώρηση του εγγράφου θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον Αναπληρωτή Προϊστάμενο των Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας, κύριο Δημήτρη Γεωργόπουλο, και για τη βοήθεια στη μεταγραφή την παλαιογράφο κυρία Σοφία Καπετανάκη, Επίκουρο Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στο Τμήμα Φιλολογίας της Καλαμάτας.

ἀριθ. πρ(ωτοκόλλου) 2930
ἐλ(ήφθη) 15 Νοεμβρίου Φάκ(ελος) Ω 51

Ὁ
Ἀντισυνταγματάρχης Χότζ¹³
Πρὸς
τὸ Δημαρχεῖον Ναυπλίας

Ὁ ὑποφαινόμενος ἔχει τὴν τιμὴν νὰ εἰδοποιήσῃ τὴν Δημαρχίαν ναυπλίας ὅτι αὐριον εἰς τὰς 11 ὥρας Π.Μ. θέλει ἀποκαλειφθῇ τὸ παρὰ τῆς Α(ύτου) Μ(εγαλειότητος) τοῦ Βασιλέως τῆς Βαβαρίας Λουδοβίκου Ι πρὸς ἀνάμνησιν τῶν τοῦ Ἐπιβοηθητικοῦ Στρατοῦ ἀποθανόντων βαβαρῶν τιθέμενον μνημεῖον εἰς Πρόνοιαν.

Παραδίδω λοιπόν ὡς Βασιλικὸς Ἐπίτροπος τὸ μνημεῖον τοῦτο τῆς Δημαρχείας ἀπὸ τὴν ὥραν τῆς ξεσκεπάσεως πρὸς ὑπεράσπησιν κατὰ κάθε εἶδους φθορᾶς, κ(αὶ) τοῦ ὁποίου ἐπομένως ἡ Μεγαλοπρεπὴς κατασκευὴ θέλει χρησιμεύσῃ ὡς Στολισμὸς τῆς Πόλεως Ναυπλίας, ὡς τὸ πρῶτον ἔργον τοιοῦτου εἶδους μετὰ παρέλευσιν αἰώνων, εἰς τὴν νέαν ἀναγεννηθῆσαν Ἑλλάδα.

Ναύπλιον τῇ 15ῃ Νοεμβρίου 1841

Ὁ Ἐπίτροπος
[ὑπογραφή:] Χότζ Ἀντισυνταγμ[ατ]άρχης

Ο αποθνήσκων Λέων του Siegel είναι σχεδόν πιστό αντίγραφο του λιονταριού που σχεδίασε το 1819 ο διαπρεπὴς Δανὸς γλύπτης του κλασικισμοῦ Bertel Thorvaldsen¹⁴ και σμίλευσε το 1820/21 ο Lukas Ahorn σε προϋπάρχον λατομεῖο ψαμίτη στη Λουκέρνη της Ελβετίας (*Löwendenkmal von Luzern*). Ο Λέων αὐτός, ὕψους ἑξὶ και πλάτους δέκα μέτρων, εἶναι σκαλισμένος στην κόψη φυσικοῦ αμμολιθικοῦ βράχου (εικ. 5, 6) και φιλοτεχνήθηκε εἰς μνήμην των Ελβετῶν φρουρῶν που σφαγιασθηκαν το 1792 κατὰ τη διάρκεια της Γαλλικῆς Επανάστασης,¹⁵ ὅταν επαναστάτες εἰσέβαλαν στο Ἀνάκτορο του

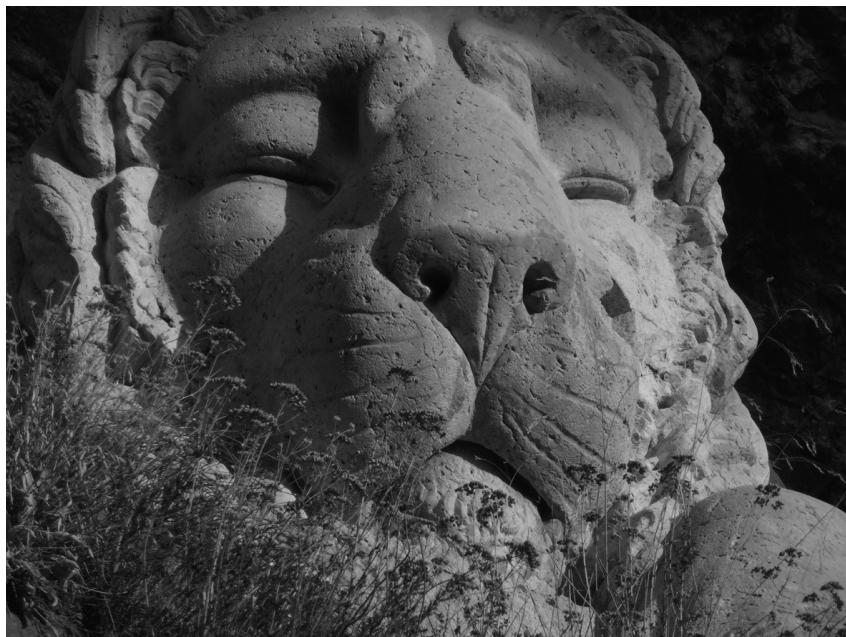
13. Το ἐπίθετο του Βασιλικῦ Ἐπιτρόπου και αντισυνταγματάρχη, που αποδίδεται στο ελληνικό ἐγγραφο ὡς Χότζ, θα πρέπει να αντιστοιχεῖ στο γερμανικό ἐπίθετο Hotz, που ἐπιχωριάζει στον νότιο γερμανικό χώρο, κυρίως στην περιοχή της Βυρτεμβέργης (Württemberg) και της βαυαρικῆς Σουηβίας (Bayerischer Schwaben). Την ὀρθὴ ἀνάγνωση του ὀνόματος, καθώς και ἄλλες ουσιαστικές ἐπισημάνσεις για το ἄρθρο, τις οφείλω στον κύριο Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, τον ὁποῖο ευχαριστῶ θερμά.

14. Για την προσωπικότητα και το ἐργο του σημαντικώτατου αὐτοῦ γλύπτη του ευρωπαϊκοῦ κλασικισμοῦ βλ. *Bertel Thorvaldsen, 1770-1844, sculptore danese a Roma*, Κατάλογος Ἐκθέσεως, Roma, Galleria Nazionale d'Arte Moderna 1989, Ρώμη 1990· «Bertel Thorvaldsen», ἀνακτήθηκε ἀπὸ το <http://en.wikipedia.org> [ἡμερομηνία πρόσβασης 3.12.2012].

15. Για τον σφαγιασμό της ελβετικῆς φρουρᾶς στο ἀνάκτορο του Κεραμικοῦ (Tuile-

Εικ. 1: Ο αποθνήσκων Λέων των Βαυαρών στην Πρόνοια του Ναυπλίου, λαξευμένος στον φυσικό βράχο. Έργο του Βαυαρού γλύπτη Chr. H. Siegel (1840-41).

Εικ. 2: Η κεφαλή του εκπνέοντος λέοντος, που συμβολίζει τον αιώνιο θάνατο των αποθανόντων Βαυαρών στην περιοχή της Πρόνοιας (1833-34).

Κεραμεικού (Tuileries), στο οποίο είχε μετακομίσει η βασιλική οικογένεια από τις Βερσαλλίες. Η πρωτοβουλία για την ανέγερση του μνημείου ανήκει στον Karl Pfyffer von Altishofen, έναν αξιωματικό της ελβετικής φρουράς, που επιβίωσε από τη σφαγή, διότι κατά τη διάρκεια των γεγονότων βρισκόταν στη Λουκέρνη. Αυτός άρχισε να μαζεύει χρήματα το 1818. Ο σχεδιασμός του μνημείου ανατέθηκε στον Thorvaldsen που βρισκόταν το 1819 στη Λουκέρνη. Ο γλύπτης Urs Pankraz Eggenschwiler από το Solothurn άρχισε να λαξεύει τον λέοντα, κατά τη διάρκεια όμως των εργασιών έπεσε θύμα θανατηφόρου ατυχήματος. Τον διαδέχθηκε ο νεαρός γλύπτης Lukas Ahorn (1789-1856) από την Κωνσταντία,¹⁶ ο οποίος ξεκίνησε τις εργασίες τον Μάρτιο του 1820 και τις αποπεράτωσε στις 10 Αυγούστου του 1821, ημέρα των αποκαλυπτηρίων του μνημείου, τα οποία διεξήχθησαν με μεγάλη επιτυχία.¹⁷ Μέσα με μία σχεδόν ορθογώνια βαθιά κόγχη απεικονίζεται ένας αποθνήσκων λέων, στραμμένος προς τα αριστερά και διαπερασμένος από δόρυ, με την κεφαλή ανακεκλιμένη πάνω σε μία κυκλική ασπίδα που φέρει κρινάνθεμα, δηλαδή το σύμβολο της γαλλικής μοναρχίας. Μπροστά από αυτή την ασπίδα, στην αριστερή άκρη της κόγχης, είναι στημένη μία δεύτερη κυκλική ασπίδα που φέρει τον θυρεό της Ελβετίας. Σύμφωνα με την επιγραφή που είναι σκαλισμένη σε λατινική γλώσσα πάνω από την κόγχη, το μνημείο είναι αφιερωμένο «στην πίστη και την ανδρεία των Ελβετών» (*Helvetiorum Fidei ac Virtuti*). Στην επιγραφή κάτω από την κόγχη είναι καταγεγραμμένα τα ονόματα των αξιωματικών, ενώ αναγράφεται κατά προσέγγιση και ο αριθμός των στρατιωτών που απεβίωσαν (DCCLX = 760) και που επέζησαν (CCCL = 350). Παρά δε τη μεγάλη επιτυχία κατά τα αποκαλυπτήρια του γλυπτού και μολονότι ο Αμερικανός συγγραφέας Mark Twain (1835-1910) εξυμνεί το μνημείο του θανάσιμα πληγωμένου λιονταριού ως «το πλέον θρηνώδες και συγκινητικό πέτρινο

ries) και το ιστορικό της ανέγερσης του μνημείου των πεσόντων Ελβετών στη Λουκέρνη βλ. «Lion Monument», ανακτήθηκε από το <http://en.wikipedia.org> [ημερομηνία πρόσβασης 27.10.2012]. Για την αναφορά και περιγραφή του λέοντος της Λουκέρνης σε συσχέτισμό με το ιστορικό συμβάν βλ. Thomas Carlyle, *The French Revolution: A History*, New York, The Modern Library, 2002, σ. 498.

16. Για βιογραφικά στοιχεία και την καλλιτεχνική πορεία του γλύπτη Lukas Ahorn βλ. Christoph Lichtin, «Kunstmuseum Luzern Sammlung Online – Der Bildhauer Ahorn» (www.sammlungonline.kunstmuseumluzern).

17. Την άμεση απήχηση που είχε το δημιούργημα του Ahorn φανερώνει σύγχρονη ελαιογραφία του ζωγράφου Josef Reinhard, που απεικονίζει τον γλύπτη με τη γυναίκα του και τον γιο του καθισμένους πάνω στο πόδι του λιονταριού: βλ. Chr. Lichtin, *ό.π.*, Josef Reinhard, «Der Bildhauer Ahorn und seine Familie, samt seinem verfertigten kollossischen Löwen», 1821, Öl auf Holz, 48,8 x 44 cm, Kunstmuseum Luzern, Inv. Nr. G748x.

Εικ. 3: Κυκλική ασπίδα περιτυλιγμένη με χλαμύδα και αιχμή δόρατος με σαυρωτήρα, που απεικονίζονται στο βάθος της ορθογώνιας κόγχης, πίσω από το ρύγχος του λιονταριού.

έργο του κόσμου»,¹⁸ η περαιτέρω καλλιτεχνική πορεία του Lukas Ahorn δεν υπήρξε ιδιαίτερα ανοδική, διότι ο Thorvaldsen δεν του ανέθεσε άλλα έργα, όπως ήταν αρχικά αναμενόμενο.

Το ενδιαφέρον όμως στη σύνθεση αυτή του Thorvaldsen έγκειται κυρίως στο ότι στηρίζεται σε ένα αρχαίο πρότυπο, που εντόπισε στην Ιουλίδα της Κέας¹⁹ ο Charles Robert Cockerell. Πρόκειται για έναν μνημειώδη αρχαϊκό

18. Marc Twain, *A Tramp Abroad* (1880), κεφ. XXVI, «The Nest of the Cuckoo-Clock».

19. Η Ιουλίδα είναι η μόνη από τις τέσσερις πόλεις της αρχαίας Κέας που βρίσκεται στην ενδοχώρα, επάνω σε ύψωμα που εποπτεύει τη βόρεια πλευρά του νησιού καθώς και τον θαλάσσιο χώρο. Ιδρύθηκε κατά την αρχαϊκή περίοδο, στη θέση που αργότερα κατέλαβε το μεσαιωνικό Κάστρο της Ιουλίδας, και συνεχίζει να αποτελεί μέχρι σήμερα ενεργό οικισμό. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, η Ιουλίδα [*Ιουλίς*] ήταν η πατρίδα των λυρικών ποιητών Σιμωνίδη (6ος-5ος αι. π.Χ.) και Βακχυλίδη (481-431 π.Χ.): βλ. σχετικά Γιάννα Βενιέρη, «Κυκλάδες – Κέα», στο Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος (επιστημ. επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2005, σ. 209. Για τις αρχαιότη-

λέοντα,²⁰ λαξευμένο επίσης σε φυσικό βράχο (εικ. 7), μοναδικό έως τώρα παράδειγμα στον ελλαδικό χώρο. Οι διαστάσεις του (μέγιστο μήκος 6,4 μέτρα) αντανakλούν την καλλιτεχνική τάση της εποχής, σύμφωνα με την οποία το υπερφυσικό μέγεθος είναι η έκφραση του περίτεχνου στη μεγάλη πλαστική. Βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης, απέναντι από το μεσαιωνικό Κάστρο, κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο της Ιουλίδας (εικ. 8). Χωρίς να έχουμε ανακαλύψει κάποιο στοιχείο που να προσδιορίζει τη χρήση του, έχει εκφραστεί η υπόθεση ότι προστάτευε κάποιο ιερό. Ο Λέων της Ιουλίδας της Κέας είναι ο πρωιμότερος από τους αρχαϊκούς λέοντες των Κυκλάδων²¹ και χρονολογείται στα τέλη του 7ου ή στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.²²

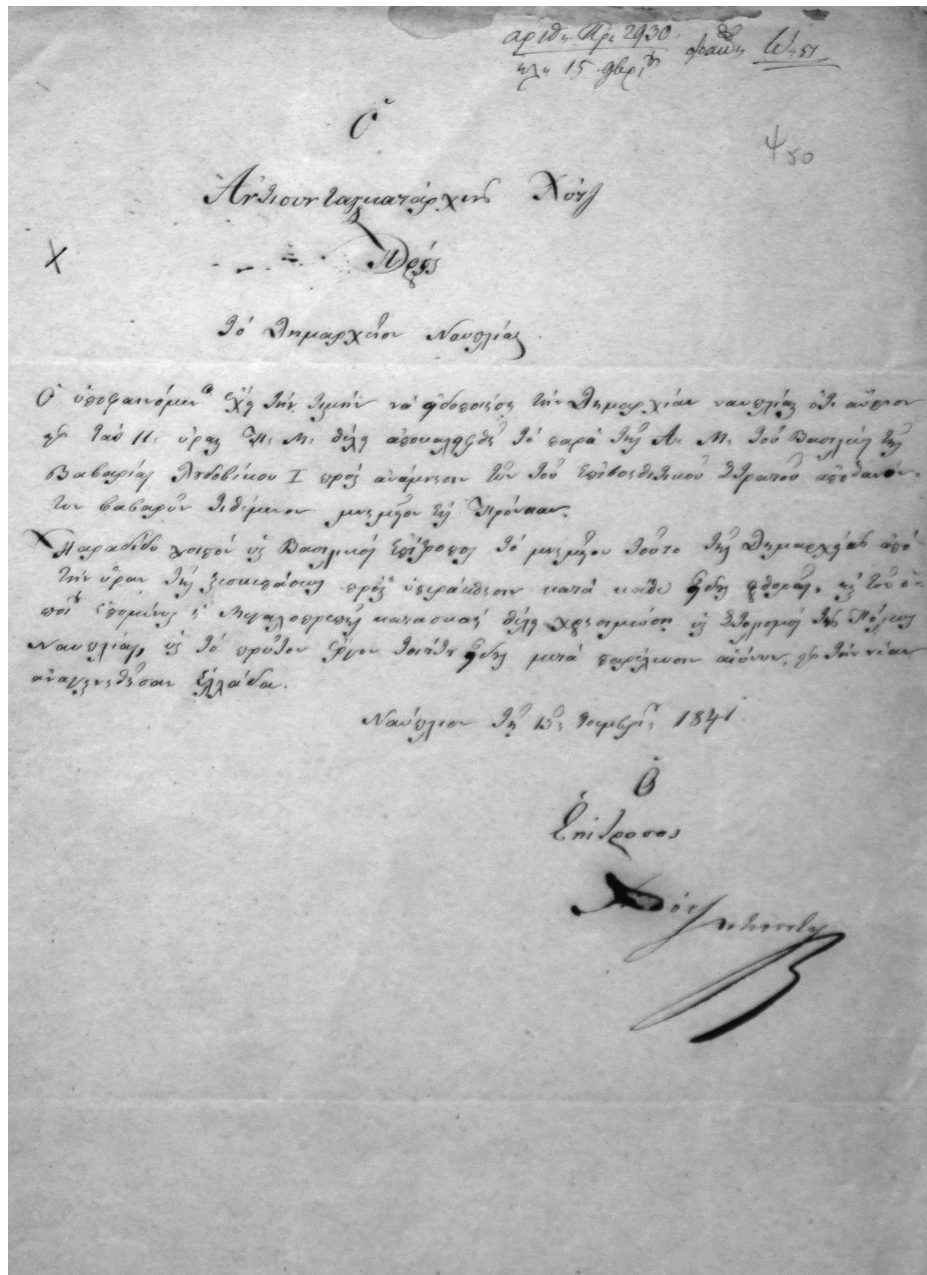
Ο Λέων κείται στραμμένος προς τα δεξιά σε στάση ανάπαυσης, σύμφωνα με έναν εικονογραφικό τύπο που δεν συνηθίζεται στον ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο αλλά στην Ιωνία. Πρόκειται για το πρωιμότερο παράδειγμα που ακολουθεί το μοτίβο του αιγυπτιακού λέοντα σε ελεύθερη παραλλαγή. Τα λιοντάρια του αιγυπτιακού τύπου αναπαύονται ξαπλωμένα στη μία πλευρά με λυγισμένα τα πίσω πόδια, σταυρωτά τα μπροστινά και την κεφαλή με πλάγια κλίση προς τα πάνω, ενταγμένα σε ένα ορθογώνιο σύστημα. Όμως, ενώ το λιοντάρι της Ιουλίδας ακολουθεί σχεδόν πιστά το αιγυπτιακό μοτίβο στην απόδοση του πίσω μέρους του σώματος, το παραλλάσσει στην απεικόνιση του μπροστινού μέρους, αποδίδοντας τα δύο πόδια το ένα πάνω στο άλλο και όχι σταυρωτά, και την κεφαλή να κλίνει ανάμεσά τους. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στις λεπτομέρειές του ο Λέων της Κέας μαρτυρεί ασυρρια-

τες και την ιστορία του νησιού της Κέας υπάρχει μία πρώιμη δημοσίευση του 1861: Κ. Μάνθου, *Αρχαιολογία και ιστορία της νήσου Κέας*. Εισαγωγή – μεταγραφή – σχόλια L. G. Mendoni, Athens 1991. Για τις πρώτες αρχαιολογικές αναδιφήσεις στο νησί βλ., επίσης, Klaus Fittschen, «Ross und Ritter auf der Insel Keos», *Athenische Mitteilungen* 116 (2001), σ. 1-15. Για το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως στην Κέα το έτος 2001 βλ. Γιάννα Βενιέρη, «Αρχαιότητες της Κέας», *Ανθέμιον. Ενημερωτικό Δελτίο της Ένωσης Φίλων Ακροπόλεως*, τχ 10 (Ιούλιος 2003), σ. 16-18.

20. Γενικά για την απεικόνιση των λιονταριών στην πρώιμη ελληνική τέχνη βλ. τη διδακτορική διατριβή του Hanns Gabelmann, *Studien zum frühgriechischen Löwenbild*, Berlin, Verlag Gebr. Mann, 1965, όπου συγκεντρώνονται αναλυτικά όλες οι βασικές πληροφορίες· Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά, *Η τέχνη της Αρχαίας Ελλάδας. Σύντομη Ιστορία (1050-50 π.Χ.)*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, 1995, σ. 92-93· Claude Rolley, *Η ελληνική γλυπτική Ι. Από τις αρχές έως το μέσο του 5ου αιώνα*, έκδοση αναθεωρημένη από τον συγγραφέα, μτφρ. Ελένη Δημητρακοπούλου, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2006, σ. 30-31, υποσ. 93.

21. Για τα αρχαϊκά λιοντάρια των Κυκλάδων και τη χρονολόγησή τους βλ. H. Gabelmann, *ό.π.*, σ. 54-56.

22. Cl. Rolley, *ό.π.*, σ. 30, υποσ. 94 (600 π.Χ.)· H. Gabelmann, *ό.π.*, σ. 55 και Γ. Βενιέρη, *ό.π.*, σ. 209, εικ. 283 (τέλος 7ου / αρχές 6ου αι. π.Χ.).

Εικ. 4: Έγγραφο του έτους 1841, αναφερόμενο στα αποκαλυπτήρια και την παράδοση του μνημείου της Πρόνοιας στον Δήμο Ναυπλίου.
Αρχείο Δήμου Ναυπλίων (Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας ΔΗΜ.1.1/1841 Ψ50).

κή επιρροή.²³ Επομένως, ο Λέων της Κέας ανάγεται σε ανατολικά πρότυπα, συνδυάζοντας το αιγυπτιακό μοτίβο του ξαπλωμένου λιονταριού με ασσυριακή επιρροή στην απόδοση των λεπτομερειών και, όπως όλα τα ανατολίζοντα λιοντάρια της ελληνικής τέχνης, είναι ένα έργο της αρχαϊκής πλαστικής.²⁴

Ο Άγγλος αρχιτέκτων Charles Robert Cockerell πρωτοεπισκέφθηκε την Ελλάδα στα 1810-11 και ξανά στα 1812-13 ως μέλος της ομάδας που ανέσκαψε τους ναούς της Αίγινας (1811) και των Βασσών (1812).²⁵ Κατά τη διάρκεια ταξιδιού του στην Κέα, εντόπισε στην αρχαία Ιουλίδα το περίφημο αρχαϊκό λιοντάρι και το σχεδίασε ελεύθερα, απεικονίζοντάς το μέσα στο φυσικό τοπίο. Όπως θα δούμε, μάλιστα, στη συνέχεια, βάσει αυτών των σχεδίων εκπόνησε ο διαπρεπής Βαυαρός καλλιτέχνης Johann Christian Reinhart²⁶ δύο οξυγραφίες στη Ρώμη, που αποτέλεσαν και το πρότυπο του σχεδιασμού του Λέοντος της Λουκέρνης από τον Thorvaldsen, ο οποίος τις είδε προφανώς εκεί.²⁷ Ο Δανός αρχαιολόγος Brøndsted δημοσίευσε τις οξυγραφίες του Reinhart έξι χρόνια αργότερα στο Παρίσι. Ο Peter Oluf Brøndsted, γνωστός και ως Ole, ένας από τους πρωιμότερους ερευνητές της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής και αγγειογρα-

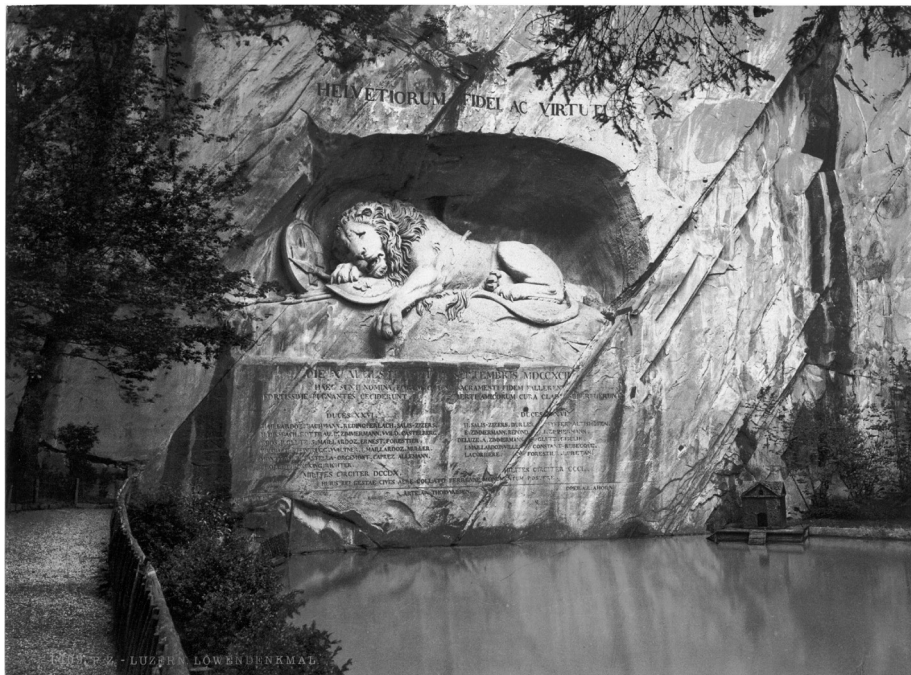
23. Ως ασσυριακά μπορούν να χαρακτηριστούν τα εξής στοιχεία: στενά κυματοειδή ανθήματα ξεκινούν από το ρύγχος. Τα αφτιά είναι κατασκευασμένα σύμφωνα με τον ασσυριακό τρόπο. Η πλατιά μύτη φέρει ραβδώσεις, ενώ βαθιές αυλακώσεις χαράσσονται από τη ράχη στο στόμα, περιβάλλοντας το ρύγχος. Το κλειστό στόμα με ελαφρά τραβηγμένες προς τα κάτω τις γωνίες, περιβάλλεται από τη στενή αυλάκωση του χείλους.

24. Για τον προσδιορισμό του εικονογραφικού τύπου του Λέοντος της Ιουλίδας της Κέας βλ. H. Gabelmann, *ό.π.*, 54-55, Taf. 7 και Cl. Rolley, *ό.π.*, σ. 196, ο οποίος τον εντάσσει σε μία σειρά λιονταριών που επαναλαμβάνουν αδέξια τον λεγόμενο νεοχεττιτικό τύπο, γνωστό από την κορινθιακή κεραμική.

25. Για την προσωπικότητα και την αρχαιολογική δράση του Cockerell στην Ελλάδα βλ. Richard Stoneman, *Αναζητώντας την Κλασική Ελλάδα*, μτφρ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996, σ. 194, 217, 264, 274, 277-286, 288, 291-292, 314, 367, 374, 421, 442, 449 και 453. Πρβλ. επίσης κατωτέρω, υποσ. 84 (βιβλιογραφία).

26. Γερμανός ζωγράφος και χαράκτης, από το Hof της βορειοανατολικής Βαυαρίας (1761-1847). Το 1789 εγκαταστάθηκε στη Ρώμη. Από το 1829 δούλεψε στην υπηρεσία του Λουδοβίκου Α'. Την 1.11.1839 αναγορεύθηκε σε αυλικό ζωγράφο του Λουδοβίκου. Πέραν των τοπιογραφιών του, εκπόνησε πάνω από 400 σχέδια, καθώς και 170 οξυγραφίες, για τις οποίες ήταν φημισμένος: βλ. Dieter Richter, *Von Hof nach Rom. Johann Christian Reinhart, ein deutscher Maler in Italien. Eine Biographie*, Berlin, Transit, 2010· «Johann Christian Reinhart», ανακτήθηκε από το <http://de.wikipedia.org> [ημερομηνία πρόσβασης 2.12.2012].

27. Βλ. σχετικά *Künstlerleben in Rom. Bertel Thorvaldsen (1770-1844). Der dänische Bildhauer und seine deutschen Freunde*, Κατάλογος Έκθεσης, Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum 1992, Νυρεμβέργη 1992.

Εικ. 5: Ο αποθνήσκων Λέων της Λουκέρνης (Löwendenkmal, Luzern), περί το 1900. Έργο του γλύπτη Lukas Ahorn (1820-21), βάσει σχεδίων του Bertel Thorvaldsen.

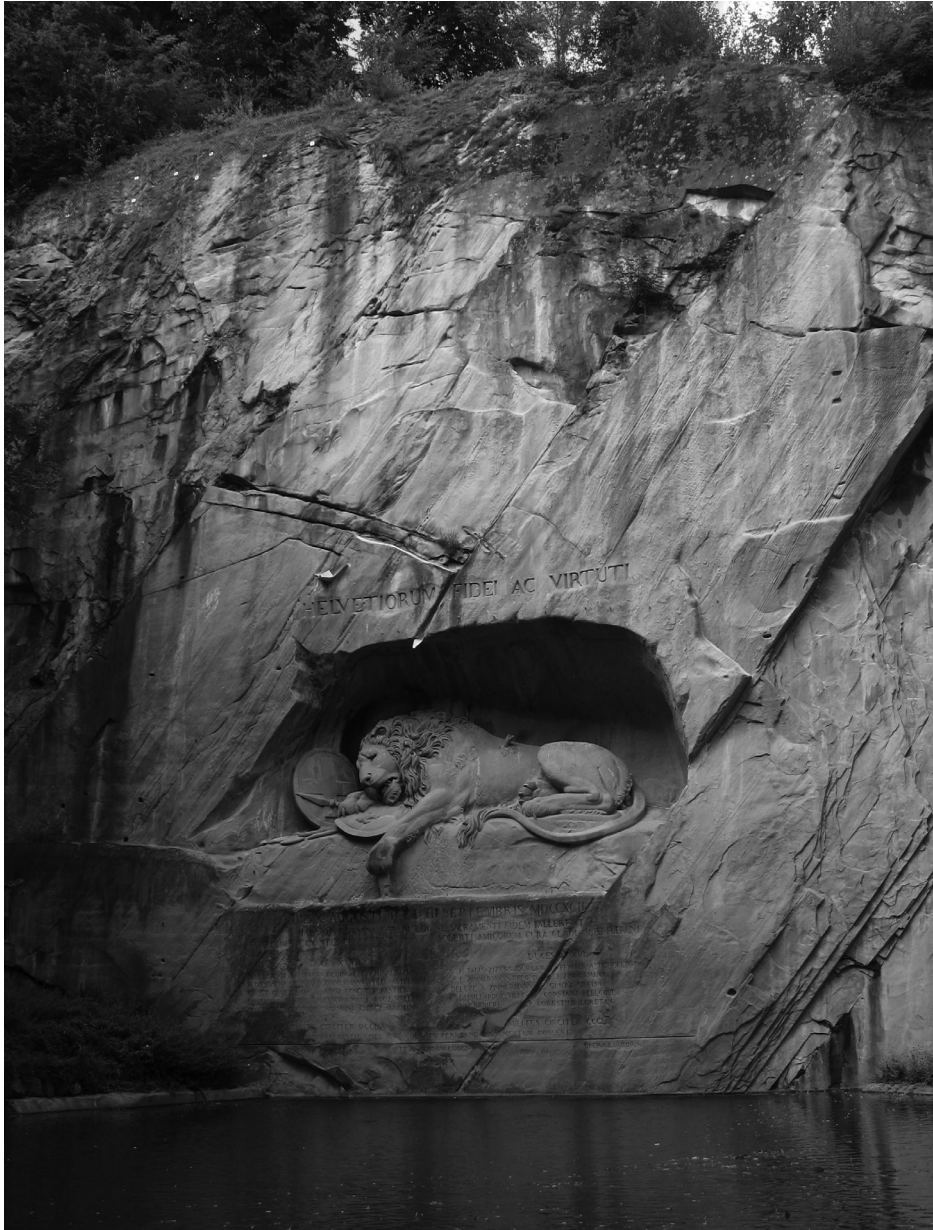
φίας,²⁸ εγκαταστάθηκε το 1810 στην Αθήνα,²⁹ όπου γνώρισε τον Cockerell και τους υπόλοιπους της ομάδας του, οι οποίοι ασχολήθηκαν, μεταξύ άλλων, και με τον Παρθενώνα. Τον χειμώνα του 1811-12 ο Brøndsted ανέσκαψε το ιερό του Απόλλωνα στην Καρθαία της Κέας.³⁰ Από το 1823 έως το 1830 έμεινε στο Παρίσι για να προετοιμάσει μία δημοσίευση για την έρευνά του στην Ελλάδα. Εκεί απευθύνθηκε στον Γάλλο εκδότη Fermin Didot για την έκδοση 500 αντιτύπων στη γαλλική γλώσσα και άλλων 500 αντιτύπων στη γερμανική. Το δίτομο έργο δημοσιεύτηκε το 1826 στη γαλλική,³¹ ενώ κυκλοφόρησε παράλ-

28. Βλ. Peter Oluf Brøndsted (1780-1842). *A Danish Classicist in his European context*, Πρακτικά Συμποσίου, Copenhagen, 5-6 October 2006, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Copenhagen 2008.

29. I. Haugsted, *Dream and Reality*, ό.π., σ. 214.

30. Aristeia Papanicolaou-Christensen, «P.O. Brøndsted, The Fortunes of the finds from Karthaia and other antiquities from Greece», *Ανθέμιον. Ενημερωτικό Δελτίο της Ένωσης Φίλων Ακροπόλεως* 18 (2008), σ. 3-17.

31. Peter Oluf Brøndsted, *Voyages et entreprises scientifiques en Grèce avec quantité*

Εικ. 6: Η ανάδειξη του μνημείου των πεσόντων Ελβετών της Λουκέρνης (Lion Monument, Lucerne), περί το 2007. Ο εκπνέων λέων συμβολίζει τον αιώνιο θάνατο των σφαγιασθέντων Ελβετών φρουρών στο Ανάκτορο του Κεραμεικού (Tuileries) το έτος 1792.

ληλα και σε γερμανική μετάφραση.³² Όλο αυτό το διάστημα ήταν σε συνεχή επαφή με τον φίλο του, τον Cockerell, που ήταν εγκατεστημένος στην Αγγλία, τον οποίο κρατούσε ενήμερο για την πορεία της δημοσίευσης.³³ Στον πίνακα 11 (Tafel XI) της σελίδας 30 του πρώτου τόμου που είναι αφιερωμένος στην Κέα,³⁴ δημοσιεύονται οι δύο οξυγραφίες του Johann Christian Reinhart (εικ. 9, 10),³⁵ όπως πληροφορούμαστε από επεξήγηση της σελίδας 125: «Απεικόνιση του λαξευμένου στον βράχο κολοσσιαίου λέοντα, όχι μακριά από την πόλη της Κέας, σύμφωνα με σκίτσο που έφτιαξε ο R. Cockerell, που αποδίδει το λιοντάρι σε δύο στάσεις, βάσει του οποίου κατασκεύασε ο Reinhart στη Ρώμη οξυγραφίες. Η αφορμή της δημιουργίας αυτού του μνημείου αναφέρεται στις σελίδες 30-32: πρβλ. και Παράρτημα, αρ. II, σ. 78».³⁶ Πράγματι, σε αυτές τις σελίδες, ο Brøndsted περιγράφει τον Λέοντα της Ιουλίδας, τον οποίο επισκέφθηκε με την ομάδα του, συμπεριλαμβανομένου και του φυσικού του τοπίου, προσπαθώντας παράλληλα να τον προσεγγίσει και ερμηνευτικά. Στη σελίδα 31 γράφει χαρακτηριστικά: «Μετρήσαμε αυτό το αρχαίο μνημείο [...] επακριβώς [...] το ύψος του μπροστινού του μέρους: εννέα πόδια· μάλιστα, στην υποσημείωση αρ. I, που συνοδεύει το παράθεμα, παραπέμπει στις εικόνες της σελίδας 30 με το εξής σχόλιο: «Βλ. πίνακα 11 με τις οξυγραφίες του Reinhart, που φτιάχθηκε με βάση το επιτόπιο σκίτσο του φίλου μου R. Cockerell, που αποδίδει το λιοντάρι από δύο πλευρές. Το φύλλο αυτό (με τα σκίτσα) θα πρέπει να θεωρηθεί ως συμπλήρωση του αρχαίου μνημείου. Επειδή εδώ δεν ήταν ο στόχος να αποδοθεί ιδιαίτερα πιστά ένα αρχαίο αποσπασματικά σωζόμενο έργο, τα κύρια μέρη του

de monuments inédits d'un style purement grec. Ouvrage suivi d'un aperçu critique de toutes les entreprises de cette espèce exécutées en Grèce dès le Voyage de Pausanias jusqu'à nos jours, τ. I-II, Paris, Fermin Didot, 1826-1830.

32. Peter Oluf Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen in Griechenland nebst Darstellung und Erklärung vieler neuentdeckten Denkmähler griechischen Stils, und einer kritischen Übersicht aller Untersuchungen dieser Art, von Pausanias bis unsere Zeiten. In acht büchern*, τ. I-II, Stuttgart, in Verlag bei J. G. Cotta. Paris, gedruckt bei Firmin Didot, königlichem Buchdrucker, 1826. Οι υπόλοιποι προγραμματισμένοι έξι τόμοι δεν κυκλοφόρησαν ποτέ.

33. Βλ. την ανταλλαγή αλληλογραφίας ανάμεσα στον Brøndsted και στον Cockerell: A. Papanicolaou-Christensen, «P.O. Brøndsted», *ό.π.*, σ. 15-17, υποσ. 24, 49, 51 και 53.

34. P. O. Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen*, *ό.π.*, τ. I, *Über die Insel Keos*, Paris 1826.

35. P. O. Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen*, *ό.π.*, τ. I, σ. 30, Tafel XI.

36. P. O. Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen*, *ό.π.*, τ. I, σ. 125, Erklärung der Kupfer: "Darstellung des, aus einem Felsenstück gehauenen, kolossalen Löwen, unweit der Stadt Zea, nach einer, von zwei verschiedenen Standpunkten gemachten Skizze von R. Cockerell, ausgeführt und geätzt von Reinhart in Rom. Beschaffenheit und Veranlassung dieses Denkmals sind angegeben S. 30 bis 32; vergl. Beilage Nr. II, S. 78".

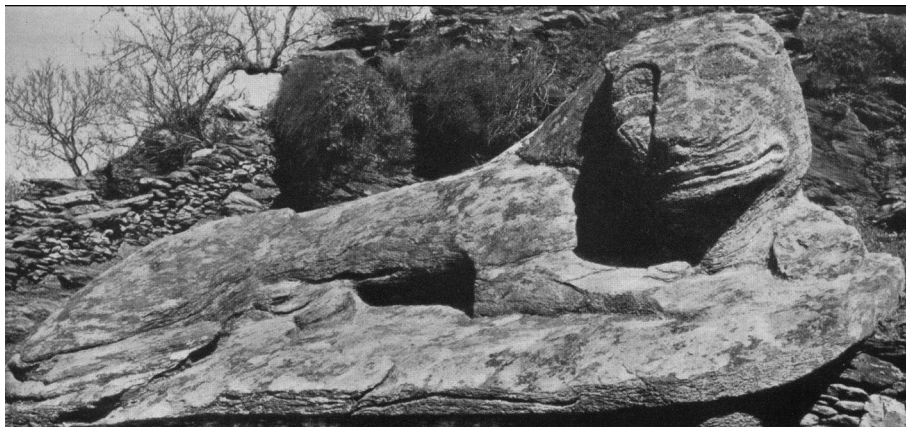
οποίου και η κίνησή του θα μπορούσαν να είναι αμφίβολα, όπως θα αποδιδόταν με μεγάλη ακρίβεια ένα αντικείμενο που θα προοριζόταν για σπουδή και έρευνα, έτσι δεν υπήρχε αποχρών λόγος να αντιγραφεί το ιδιότυπο αυτό αρχαίο μνημείο στη σημερινή εγκαταλελειμμένη του μορφή. Αντίθετα, έγινε κυρίως η προσπάθεια να απεικονιστεί η εντύπωση που θα πρέπει να προκαλούσε το μνημείο στη θέση που βρισκόταν, τότε που τα επιμέρους μέλη του, ιδιαίτερα το κεφάλι και τα σκέλη, δεν ήταν ακόμη κατακερματισμένα».³⁷

Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, καθίσταται σαφές ότι ούτε ο Λέων της Πρόνοιας ούτε το πρότυπό του, ο Λέων της Λουκέρνης, αποτελούν πιστά αντίγραφα του αρχαϊκού λιονταριού της Ιουλίδας, εφόσον βασίζονται σε δύο ελεύθερες αποδόσεις του. Ο Thorvaldsen φαίνεται ότι ακολούθησε περισσότερο την πρώτη από τις δύο εκδοχές (πρβλ. εικ. 9), σύμφωνα με την οποία το λιοντάρι είναι στραμμένο προς τα αριστερά. Ενώ όμως το αρχαίο πρότυπο και τα σκίτσα του Cockerell παριστάνουν τον λέοντα αναπαυόμενο και με ανοικτά τα μάτια, ο Thorvaldsen τον παραλλάσσει κατά τρόπο αρμόζοντα σε ένα μνημείο πεσόντων: τον αποδίδει εκπνέοντα και με την προσθήκη όπλων (δόρυ και δύο ασπίδες), έτσι ώστε να συμβολίζεται ταυτόχρονα ο αιώνιος αλλά και ηρωικός θάνατος των σφαγιασθέντων Ελβετών.

Ο Siegel ακολουθεί σχεδόν πιστά το πρότυπο του Thorvaldsen: σμιλεύει στον φυσικό βράχο της Πρόνοιας το λιοντάρι να κοιμάται και αυτό μέσα με μία βαθιά ορθογώνια κόγχη, στραμμένο επίσης προς τα αριστερά (πρβλ. εικ. 2). Αντί όμως δύο, απεικονίζει μία μόνο ασπίδα, επίσης κυκλική, στημένη πίσω από το ρύγχος του ζώου (πρβλ. εικ. 3).³⁸ Στην εξωτερική της πλευρά η ασπίδα είναι περιτυλιγμένη από χλαμύδα, την απόληξη της οποίας μπορούμε να διακρίνουμε στο άκρον της εσωτερικής κοίλης της επιφάνειας, όπως επί-

37. P. O. Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen*, ό.π., τ. I, σ. 31: «Wir haben dieses alte Denkmal [...] genau gemessen [...] die Höhe des Vorderleibs: neun Fuss» και υποσ. (1): «S. Taf. XI radiert von Reinhart, nach einer von meinem Freunde R. Cockerell, an Ort und Stelle gemachten Skizze, die den Löwen von zwei Seiten vorstellt. Das Blatt ist gewissermaßen eine Ergänzung des alten Denkmals. Da es hier nicht darauf ankam, ein antikes Fragment, dessen Hauptteile und Bewegung zweifelhaft seyn könnten, als einen Gegenstand für Studium und Untersuchung mit großer Treue wiederzugeben, so war kein hinlänglicher Grund da, um das merkwürdige alte Bild in seinem jetzigen gemißhandelten Zustand sehr genau zu kopieren. Man hat im Gegenteil versucht, etwa die Wirkung darzustellen, die das Bild an seinem Platz ehemals gehabt haben muß, als die einzelnen Theile desselben, besonders der Kopf und die Beine, noch nicht verstümmelt waren».

38. Για την παρατήρηση ότι και ο Λέων της Πρόνοιας απεικονίζεται επίσης με ασπίδα, κάτι που μου είχε διαφύγει, θα πρέπει να ευχαριστήσω θερμά τον επίτιμο αρχαιολόγο της Δ' Ε.Π.Κ.Α. κύριο Χρήστο Πιτερό, ο οποίος μου παραχώρησε και τη φωτογραφία της από το αρχείο του.

Εικ. 7: Ο αναπαυόμενος Λέων της Ιουλίδας της Κέας.
Κολοσσιαίο γλυπτό των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων (μέγιστο μήκος 6,4 μέτρα),
λαξευμένο στον φυσικό βράχο, τέλος 7ου / αρχές 6ου αι. π.Χ.

σης και την απόδοση του ιμάντα της. Πίσω της απεικονίζεται η αιχμή ενός δόρατος και ο σαυρωτήρας του. Έτσι, με την προσθήκη των όπλων και της χλαμύδας, ο Λέων της Πρόνοιας δεν συμβολίζει απλά τον αιώνιο θάνατο των εκλιπόντων Βαυαρών αλλά έναν ηρωικό θάνατο πεσόντων στο πεδίο της μάχης, κάτι που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως συμβαίνει με το μνημείο της Λουκέρνης. Ο αποθνήσκων, επομένως, Λέων του Siegel επαναλαμβάνει έμμεσα σε ελεύθερη παραλλαγή το μοτίβο του αρχαϊκού λιονταριού της Κέας. Έτσι, επιστρέφει μέσω του ευρωπαϊκού κλασικισμού ένας αρχαίος εικονογραφικός τύπος, επαναπροσδιορισμένος ως προς τον συμβολισμό του, ως «εικαστικό αντιδάνειο» και πάλι στον τόπο της καταγωγής του.

Εδώ αξίζει να γίνει σύντομη αναφορά ενός ακόμη μνημείου, που αφενός φανερώνει το πέρασμα του πρώτου βασιλιά της Ελλάδας από την πόλη του Ναυπλίου, αφετέρου εμφανίζει έντονες επιρροές από την αρχαιότητα: Πρόκειται για το Μνημείο των φιλελλήνων³⁹.

Απέναντι από το ιερό του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, που είναι γνωστός και ως Φραγκοκκλησιά,⁴⁰ επί του εσωτερικού ανωφλίου και μεταξύ των παραστάδων της μεγάλης εισόδου, στήθηκε το 1841 από τον Γάλλο

39. Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *ό.π.*, 224-254· Markus Roussos-Milidonis und Bernhard Jäger, *Das Denkmal der Philhellenen in der Katholischen Kirche zu Nafplio. Geschichtliche Betrachtung und zeitgenössischer Ausblick*, Athen, Lychnos-Verlag, 1992.

40. Μιχαήλ Γ. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιολόγων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, Ναύπλιον 1975 (γ' έκδοση), σ. 328· Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 229-231· Μ. Roussos-Milidonis und B. Jäger, *ό.π.*, σ. 21-24.

στρατιωτικό Αύγουστο-Ιλαρίωνα Τουρέ⁴¹ μεγάλη ξύλινη αψίδα προς τιμήν των θυσιασθέντων ξένων αγωνιστών για την ελευθερία της Ελλάδας, γνωστή στη φιλελληνική λογοτεχνία ως Μνημείο των φιλελλήνων.⁴² Κατασκευαστής της πρωτότυπης αυτής αψίδας υπήρξε κατά πάσα πιθανότητα και πάλι ο Γερμανός καλλιτέχνης Siegel, εφόσον η παρουσία του στο Ναύπλιο συμπίπτει με τον χρόνο κατασκευής του Μνημείου των φιλελλήνων. Το γεγονός αυτό επιτρέπει την υπόθεση ότι ο ίδιος υπήρξε και ο δημιουργός του κενοταφίου προς τιμήν των φιλελλήνων στον ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος.⁴³ Στο ιστορικό του ναού, που βρίσκεται σε φάκελο της Καθολικής Ενορίας Ναυπλίου, δύο παράγραφοι είναι αφιερωμένες στο Μνημείο των φιλελλήνων, χωρίς όμως να αναφέρεται το όνομα του ιδρυτή και κατασκευαστή του. Από το πρώτο κείμενο πληροφορούμαστε ότι η κατασκευή της αψίδας, του «μόνου συνολικού κενοταφίου τών αγωνισθέντων έν Έλλάδι άλλοεθνών, τών τε πεσόντων έν ταίς μάχαις καί τών άποθανόντων κατά τήν διάρκειαν τοϋ άγώνος καί μετέπειτα έν τή ύπηρεσία τοϋ Έλληνικού κράτους», ολοκληρώθηκε τον Νοέμβριο του 1840 και εγκαινιάστηκε υπό την παρουσία του βασιλικού ζεύγους, καθώς και του αδελφού του Όθωνα και διαδόχου του βαυαρικού θρόνου Μαξιμιλιανού Β', στις 8/20 Μαΐου του 1841.⁴⁴ Το δεύτερο εδάφιο αναφέρεται στην επιμνημόσυνη δέηση, η οποία τελέστηκε από τον επίσκοπο Σύρου Αλοΐσιο-Μαρία Βλάχκη.⁴⁵

Προσωπικός φίλος του Όθωνα ο Τουρέ, του οποίου χρημάτισε και πιστός φρουρός ως ένθερμος καθολικός, συντέλεσε ουσιαστικά στο να δωρηθεί στην τότε πολυάριθμη ρωμαιοκαθολική κοινότητα του Ναυπλίου ένα παλαιό οθωμανικό τέμενος⁴⁶ και πρωτοστάτησε στη μετατροπή του σε καθολική εκκλησία, επιστρατεύοντας ως συνταγματάρχης της βασιλικής φρουράς του Ναυπλίου Βαυαρούς στρατιώτες για την εκτέλεση του έργου.⁴⁷ «Το πενιχρόν

41. Για τα βιογραφικά στοιχεία του Ιλαρίωνα Τουρέ βλ. Μ. Ρούσσο-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 226-228.

42. Στο *ίδιο*, σ. 231-232· Μ. Roussos-Milidonis und B. Jäger, *ό.π.*, σ. 25-27.

43. Μ. Ρούσσο-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 231, υποσ. 12.

44. Μ. Ρούσσο-Μηλιδώνης, *ό.π.*: «Τήν 8/20 Μαΐου 1841, ό βασιλεϋς Όθων μετά τής βασιλίσσης, τοϋ πρίγκηπος Μαξιμιλιανού τής Βαυαρίας καί όλης τής ακολουθίας των, εύαρεστήθησαν νά έπισκεφθώσιν τò Μνημείον τών Φιλελλήνων. Ό βασιλεϋς Όθων εύηρεστήθη νά έπιτρέψη νά τοποθετηθῇ τò βασιλικόν οικόσιμον [sic] έπί τοϋ μνημείου, τò όποϊον άκόμη ύάρχει έντòς τής Έκκλησίας τοϋ Ναυπλίου».

45. Μ. Ρούσσο-Μηλιδώνης, *ό.π.*

46. Το τέμενος αυτό, που βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της Ακροναυπλίας, είχε ανοικοδομηθεί στις αρχές της δεύτερης οθωμανικής κυριαρχίας στην πόλη (1715-1821) επί των θεμελίων μιας βενετικής γυναικείας μονής.

47. Μ. Ρούσσο-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 229-231.

αυτό κενοτάφιον», όπως χαρακτηρίζεται από τον ιστορικό του φιλελληνικού κινήματος της Επανάστασης Μπάμπη Άννινο, αποτελείται από τέσσερις κίονες επί των οποίων στηρίζεται αέτωμα με απεικόνιση του θυρεού και του στέμματος της πρώτης βασιλείας, εντός του σταυρού των αγωνισθέντων. Το αριστερό και δεξιό άκρο του αετώματος κοσμούν δύο ανάγλυφες λήκυθοι, ταφικό σύμβολο της αρχαίας ελληνικής τέχνης. Η μετόπη του αετώματος και οι βάσεις των κιόνων φέρουν επιγραφές στη γαλλική και τη γερμανική γλώσσα, και απεικονίσεις συμβολικού κυρίως χαρακτήρα (πλέγμα φύλλων αμπέλου, παράσταση αγγέλων, απεικόνιση νεκροκεφαλής και δύο οστών κ.ά.). Επί του οριζοντίου γείσου του αετώματος αναγράφεται επιγραφή με το όνομα του ιδρυτή του μνημείου και την ημέρα των εγκαινίων του: «Υπό κ. Α.Ι. Tourret, αντισυνταγματάρχου και κατόχου πολλών διακρίσεων. Την 8/20ην Μαΐου 1841». Επί των τεσσάρων κιόνων της αψίδας έχουν αναγραφεί τα ονόματα 289 φιλελλήνων με την ένδειξη του τόπου του θανάτου τους.⁴⁸ Εδώ αξίζει να επαναλάβουμε ότι τα αποκαλυπτήρια του μνημείου της Πρόνοιας και η παράδοσή του στον Δήμο της Ναυπλίας έγιναν μόλις λίγους μήνες αργότερα, στις 15 Νοεμβρίου του ιδίου έτους, και πάλι από έναν αντισυνταγματάρχη, τον Βασιλικό Επίτροπο Χοτζ, που εκπροσωπούσε τον Λουδοβίκο Α'.

Τι άλλο όμως γνωρίζουμε για τον γλύπτη του Λέοντος της Πρόνοιας και, ενδεχομένως, της αψίδας των φιλελλήνων; Ο Christian Heinrich Siegel (Χριστιανός Ζίγκελ) γεννήθηκε το 1808 στο Wandsbek της Βαυαρίας και πέθανε το 1883 στην Αθήνα. Σπούδασε γλυπτική στην Det Kongelige Danske Kunstakademi της Κοπεγχάγης κοντά στον H. E. Freund, στην Ακαδημία του Μονάχου με τον L. Schwanthaler και στην Ακαδημία του Αμβούργου (1837-1838) με δάσκαλο τον O. S. Runge. Η άφιξη του Siegel στην Ελλάδα συνδυάστηκε αρχικά με μία παραγγελία που του δόθηκε στα 1838 από τον Λουδοβίκο Α', με μεσολάβηση του Ludwig Ross.⁴⁹ Σύμφωνα με τους όρους της, θα αναλάμβανε να φιλοτεχνήσει στην Πρόνοια ένα μνημείο για τους θανόντες το 1833 Βαυαρούς, αντίστοιχο με αυτό της Λουκέρνης.⁵⁰ Ερχόμενος, λοιπόν,

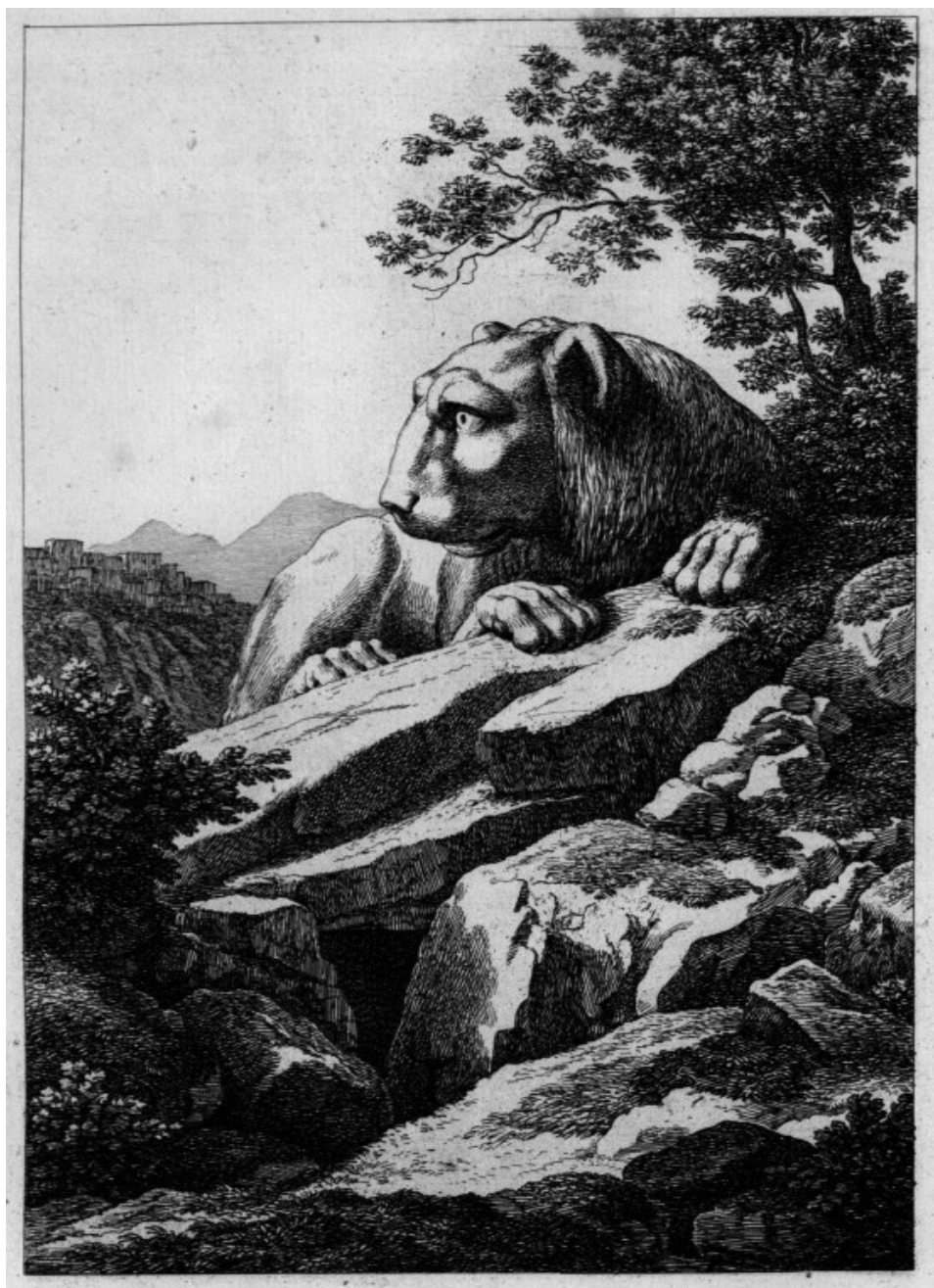
48. Για την περιγραφή του μνημείου και τις επιγραφές που φέρει με τα ονόματα των φιλελλήνων βλ. Μ. Ρούσσο-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 231-254· Μ. Roussos-Milidonis και B. Jäger, *ό.π.*, σ. 25-56, εικ. 6-14.

49. Για βιογραφικά στοιχεία του γλύπτη και για την άφιξή του στην Ελλάδα βλ. Ulrich Thieme und Felix Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, τ. XXX, σ. 596· Σ. Καρούζου, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 93· Αντωνία Μερτύρη, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα (1836-1945)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, αρ. 36, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2000, σ. 99, 154-155.

50. Για τις σχέσεις που διατηρούσε ο Λουδοβίκος Α' με τον Thorvaldsen βλ. Raimund Wünsche, «“Come nessuno, dai tempi fiorenti dell' ellade”». Thorvaldsen, Ludovico di Ba-

Εικ. 8: Ο αρχαϊκός Λέων της Ιουλίδας και ο περιβάλλον χώρος του, όπως έχει αναδειχθεί πρόσφατα από την Α΄ Ε.Π.Κ.Α.

Εικ. 9: Ο Λέων της Ιουλίδας μέσα σε βραχώδες τοπίο, στραμμένος προς τα αριστερά. Οξυγραφία του J. Chr. Reinhart, βάσει ελεύθερης σχεδιαστικής απόδοσης του R. Cockerell.

Εικ. 10: Ο Λέων της Ιουλίδας μέσα σε βραχώδες τοπίο, σχεδόν κατενώπιον, με ελαφριά κλίση προς τα δεξιά. Οξυγραφία του J. Chr. Reinhart, βάσει ελεύθερης σχεδιαστικής απόδοσης του R. Cockerell.

το 1838 στη χώρα ως απεσταλμένος του βασιλιά, πήγε στο Ναύπλιο για να μελετήσει το ζήτημα, ενώ παράλληλα άρχισε να δουλεύει στην εκτέλεση διάφορων έργων εξωραϊσμού της ελληνικής πρωτεύουσας.⁵¹

Ο Γερμανός λόγιος και αρχαιολόγος Ludwig Ross ή Λουδοβίκος Ροσς (1806-1858), που θεωρείται ως ένας από τους πατέρες της ελληνικής αρχαιολογίας, ήλθε στην Ελλάδα το 1832.⁵² Από το 1833 έως το 1836 υπηρέτησε ως βασικό στέλεχος της νεοσύστατης Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και από το 1837 έως το 1843 κατείχε την πρώτη έδρα Αρχαιολογίας στο νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο Αθηνών (Οθώνειο Πανεπιστήμιο). Κατά την παραμονή του στη χώρα περιηγήθηκε μεγάλο μέρος της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας, μεριμνώντας για τη διάσωση και την ανάδειξη των αρχαιοτήτων της.⁵³ Το 1841, στο βιβλίο του για τα ταξίδια του στην Πελοπόννησο, ο Ross μνημονεύει τη διαδικασία ολοκλήρωσης του Λέοντος της Πρόνοιας.⁵⁴ Το 1845 ο φιλέλληνας αρχαιολόγος επέστρεψε στην πατρίδα του, όπου και εξέδωσε ολόκληρη σειρά μελετών για την Ελλάδα.⁵⁵

Μετά την ολοκλήρωση του μνημείου της Πρόνοιας, ο Siegel αναχώρησε για την Αθήνα, όπου και πήρε μέρος στη διακόσμηση των Ανακτόρων του Όθωνα, καθώς και στις εργασίες αναστήλωσης των μνημείων του ιερού βράχου. Η εκεί επιτυχημένη καλλιτεχνική του θητεία αλλά και η ματαίωση της πρόσληψης του Ιταλού ομοτέχνου του Karlo Finelli ως διδασκάλου της γλυπτικής στο Σχολείον των Τεχνών της Αθήνας, ευνόησαν τις προοπτικές

viera e il restauro dei marmi di Egina», Κατάλογος Έκθεσης, *Künstlerleben in Rom*, ό.π., σ. 80-96. Για την επιρροή που άσκησε ο Thorvaldsen στη νεοελληνική γλυπτική του 19ου αι. βλ. Α. Μερτύρη, ό.π., σ. 154, 247, 350.

51. Α. Μερτύρη, ό.π., σ. 96, 99.

52. Ina E. Minner, *Ewig ein Fremder im fremden Lande. Ludwig Ross (1806-1959) und Griechenland, Peleus 36*, Mannheim und Möhnesee 2006· Β. Χ. Πετράκος, *Η ελληνική ανταπάτη του Λουδοβίκου Ross*, Αθήνα, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 2009.

53. Βλ. σχετικά Hans Rupprecht Goette und Olga Palagia (Hrsg.), *Ludwig Ross und Griechenland. Akten des Internationalen Kolloquiums, Athen, 2.-3. Oktober 2002* / Hans Rupprecht Goette και Olga Palagia (επιμ.), *Ludwig Ross και η Ελλάδα, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 2-3 Οκτωβρίου 2002*, Rahden/Westf., Verlag Marie Leidorf GmbH, 2005.

54. Ludwig Ross, *Reisen und Reiserouten durch Griechenland I. Reisen im Peloponnes*, Berlin 1841.

55. *Reisen auf den Griechischen Inseln des Ägäischen Meeres*, 2 τόμοι, Stuttgart / Tübingen 1840-1843· *Wanderungen in Griechenland im Gefolge des Königs Otto und der Königin Amalia*, 2 τόμοι, Halle 1851· *Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland*, Berlin 1863. Το αρχείο του Λουδοβίκου Ροσς βρίσκεται σήμερα στο Κίελο (Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek).

διορισμού του, καίτοι Βαυαρού, στη νεοσυσταθείσα έδρα. Έτσι, δόθηκε το 1847 στον Siegel η κενή έδρα της Γλυπτικής στο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας, την οποία κατείχε έως το 1859.⁵⁶ Η γόνιμη, μάλιστα, διδασκαλία του έγινε αφορμή να ξανατεθεί το ζήτημα του αποκλεισμού των αλλοδαπών από την ελληνική εκπαίδευση. Ο Siegel παρέμεινε μετά τη λήξη της θητείας του μόνιμα πλέον στην Αθήνα έως τον θάνατό του (1883). Ζούσε από παραγγελίες απλών εργασιών γλυπτικής αλλά και προτομών, φιλοτεχνώντας, μεταξύ άλλων, τις προτομές της βασίλισσας Αμαλίας και της κυρίας της Αυλής Julia von Nordenflycht.⁵⁷ Απασχολήθηκε, επίσης, και στη Μάνη με την εκμετάλλευση των εκεί λατομείων μαρμάρου.

Η νεοελληνική γλυπτική μέσα στα όρια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους συνδέθηκε στις απαρχές της με την αρχιτεκτονική, την οποία και υπηρέτησε στο πλαίσιο της οικοδομικής δραστηριότητας για την ανοικοδόμηση της πρωτεύουσας από το 1834 και εξής. Εμπειρικοί μαρμαράδες από την Τήνο, με πρώτους τους αδελφούς Μαλακατέ, κάλυπταν όλο το φάσμα των μαρμαροτεχνικών και μαρμαρογλυπτικών εργασιών. Η ίδρυση όμως του Σχολείου των Τεχνών το 1837 και η από το 1847 συστηματική διδασκαλία της γλυπτικής από έναν επίγονο του ευρωπαϊκού κλασικισμού, τον Christian Heinrich Siegel, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του καλλιτεχνικού κλίματος στην Ελλάδα, αφενός μεν με τη δημιουργία της πρώτης γενιάς καλλιτεχνών-γλυπτών και αφετέρου με την ολοκληρωτική επικράτηση του κλασικισμού στην ελληνική γλυπτική κατά το β' μισό του 19ου αι.⁵⁸ Μαθητές του ήταν οι πρώτοι γλύπτες της μετεπαναστατικής Ελλάδας Λεωνίδας Δρόσης, Δημήτριος Κόσσος, Κοσμάς Απέργης και Γεώργιος Φυτάλης. Στην πρώτη αυτή γενιά καλλιτεχνών-γλυπτών με ακαδημαϊκή παιδεία ανήκουν οι καθαυτό γλύπτες της οικογένειας των Φυτάληδων, μαρμαράδων από τα Υστέρνια της Τήνου, οι Γεώργιος (ίσως 1830-1901) και Λάζαρος (1831-1909) Φυτάλης, που σπούδασαν γλυπτική στο Σχολείο των Τεχνών κοντά στον Siegel. Αλλά και ο Λεωνίδας Δρόσης (Τρίπολη 1834 – Νεάπολη Ιταλίας 1882), γιος του Βαυαρού μουσικού Karl von Dörsch και μιας Ελληνίδας από τις Σπέτσες, που

56. Για τη θητεία του Siegel ως Καθηγητή Γλυπτικής στο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας βλ. Α. Μερτύρη, *ό.π.*, σ. 99-100, 113, 126, 161: <http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?sel=684> [Έκθεση Γλυπτοθήκης. Νεοκλασική γλυπτική].

57. H. W. Rott, *Das neue Hellas*, *ό.π.*, αρ. 234, σ. 397· ο ίδιος, *Αθήνα-Μόναχο*, *ό.π.*, αρ. 217, σ. 503.

58. Ευθυμία Μαυρομιχάλη, «Γλύπτες του περασμένου αιώνα. Πρόσωπα, δραστηριότητες και καλλιτεχνικοί προσανατολισμοί της ελληνικής γλυπτικής του 19ου αι.», στο Κωστής Λιόντης (επιμ.), *Αφιέρωμα. Υπαίθρια γλυπτική της Αθήνας*, εφημ. *Καθημερινή* – *Επτά ημέρες*, 25.10.1998, σ. 6.

έμελλε να εξελιχθεί στον πιο ακραιφνή κλασικιστή της αθηναϊκής πρωτεύουσας, σπούδασε στο Σχολείον των Τεχνών με δάσκαλο τον Siegel, πριν φύγει με κρατική υποτροφία (1857) για το Μόναχο. Η καλλιτεχνική δημιουργία του Δημητρίου Φιλιππότη (Πύργος Τήνου 1834 – Αθήνα 1919) κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. συγχρονίζει, θεματολογικά τουλάχιστον, τα βήματα της ελληνικής γλυπτικής με εκείνα της ευρωπαϊκής. Καταγόταν από οικογένεια μαρμαράδων με μακροχρόνια παράδοση και προσφορά στον χώρο της εμπειρικής και ακαδημαϊκής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής. Έπειτα από τη θητεία του στο εργαστήριο του εμπειρικού αρχιτέκτονα πατέρα του, φοίτησε στο Σχολείον των Τεχνών (1858-1862) κοντά στον Siegel, όπου και αρίστευσε.⁵⁹

Το πέρασμα του Χριστιανού Siegel από την Αθήνα μαρτυρεί και ένα ταφικό μνημείο στο Α΄ Νεκροταφείο,⁶⁰ που φέρει την υπογραφή του γλύπτη: ΑΘΗΝΗΘΕΝ ΕΡΓΟΝ ΣΙΓΕΛΟΣ (εικ. 11, 12). Πρόκειται για την επιτύμβια στήλη της Γερμανίδας Elizabeth Wekberg (1795-1864),⁶¹ που κοσμεί ανάγλυφο όρθιου γυμνού αγγέλου, ο οποίος κρατά μία αναποδογυρισμένη δάδα, σύμβολο της ζωής που σβήνει.⁶² Το *Πενθούν πνεύμα*, δηλαδή ο άγγελος του θανάτου,

59. Γι' αυτούς τους πρώτους γλύπτες της οθωνικής περιόδου που μαθήτευσαν κοντά στον Siegel βλ. Στέλιος Λυδάκης, *Η Νεοελληνική Γλυπτική*, τ. 5, *Οι Έλληνες γλύπτες*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», 1981· Χρύσανθος Χρήστου και Μυρτώ Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική 1800-1940*, Αθήνα, Έκδοση Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1982· Ευ. Μαυρομιχάλη, *ό.π.*, σ. 6-9· Α. Μερτύρη, *ό.π.*, σ. 164, 337, 339.

60. Γενικά για την ιστορία του Α΄ Νεκροταφείου Αθηνών βλ. Πρωτοπρεσβύτερος Σπυρίδων Ν. Λόντος, *Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών. Ιστορία – Ι. Ναοί – Ταφικά Μνημεία*, Αθήνα 2008, σ. 9-36. Οι χριστιανοί της πόλεως των Αθηνών, πριν αλλά και κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, συνήθιζαν να θάβουν τους νεκρούς τους στις ενοριακές ή στις ιδιόκτητες εκκλησίες τους, διατηρώντας τη συνήθεια αυτή για λίγα χρόνια ακόμη μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους. Οργανωμένα νεκροταφεία φαίνεται ότι άρχισαν να λειτουργούν από το 1834, με διάταγμα που απαγόρευε την ταφή στις εκκλησίες και ρύθμιζε τη λειτουργία των νεκροταφείων. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς ιδρύθηκε το Α΄ Νεκροταφείο στην Αθήνα· δημιουργήθηκε πάντως τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια και ήταν ήδη σε λειτουργία το 1837, όπως φαίνεται και από αντίστοιχες χρονολογίες θανάτου σε τάφους. Ήδη από τα μέσα του 19ου αι. εθεωρείτο από τα αξιοθέατα της πόλης, καθώς συγκέντρωνε τάφους με αξιόλογα γλυπτά μνημεία, και με τα χρόνια μετατράπηκε σε πραγματικό υπαίθριο μουσείο της νεοελληνικής γλυπτικής. Στους τάφους συναντώνται ορισμένα χαρακτηριστικά θέματα που έχουν τις ρίζες τους κυρίως στην αρχαία ελληνική επιτύμβια γλυπτική αλλά και στην Αίγυπτο, την Ετρουρία ή την ευρωπαϊκή επιτύμβια γλυπτική· βλ. σχετικά <http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?sel=684> [Έκθεση Γλυπτοθήκης. Επιτύμβια γλυπτική]· Σπ. Λόντος, *ό.π.*, σ. 9-26.

61. Ευχαριστώ θερμά τον Πρωτοπρεσβύτερο Σπ. Λόντο, διότι αφού πρώτα μου δώρισε το προαναφερθέν βιβλίο για το Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών και συζητήσαμε για τις απαρχές του κατά την πρώιμη οθωνική περίοδο, στη συνέχεια με οδήγησε με μεγάλη προθυμία στον τάφο υπ' αρ. 4-102 της Elizabeth Wekberg.

62. Σπ. Λόντος, *ό.π.*, σ. 81-82, 87 (εικ.)· «christian-heinrich-siegel», ανακτήθηκε από

ένας εικονογραφικός τύπος που προέρχεται από την ελληνιστική και ρωμαϊκή επιτάφια γλυπτική, υπήρξε ένα μοτίβο ιδιαίτερα προσφιλές στα κλασικιστικά επιτύμβια μνημεία, το οποίο στην Ελλάδα το έφερε ο Siegel.⁶³

Την απήχηση που βρήκε η Ελληνική Επανάσταση και η επιλογή του Όθωνα στην τέχνη του νότιου γερμανικού χώρου μαρτυρούν τα μνημεία τα οποία στήθηκαν σε ανάμνηση του αποχαιρετισμού του από την πατρίδα του, τη Βαυαρία.⁶⁴ Η τόσο χαρακτηριστική αυτή συνήθεια για τον 19ο αι. να στήνονται μνημεία για κάθε αξιομνημόνευτο γεγονός έφτασε στο αποκορύφωμά της στα χρόνια της βασιλείας του πατέρα του Όθωνα, Λουδοβίκου Α΄.⁶⁵ Η άνοδος του πρίγκιπα Όθωνα στον ελληνικό θρόνο αποτελούσε για τον Λουδοβίκο σημαντικό γεγονός και είχε μεγάλη ιστορική σημασία που άξιζε να απαθανατιστεί με την ανέγερση ενός μνημείου. Όμως για χάρη του Όθωνα δεν στήθηκε μόνο ένα μνημείο, αλλά τρία.⁶⁶ Το πρώτο είναι ο κίονας του Όθωνα (Ottosäule)⁶⁷ στο Οττομπρούν (Ottobrunn) του Μονάχου, ο οποίος ανεγέρθηκε για να θυμίζει τον αποχαιρετισμό του Βαυαρού πρίγκιπα από τον πατέρα του Λουδοβίκο. Το δεύτερο είναι το μνημείο της Θηρεσίας (Theresienmonument)⁶⁸ στο Μπαντ Άιμπλινγκ (Bad Aibling) της Βαυαρίας,

to <http://glypto.wordpress.com> [ημερομηνία πρόσβασης 25.03.2009].

63. Στέλιος Λυδάκης, «Από το “πενθούν πνεύμα” στην “κοιμωμένη”», εφημ. *Καθημερινή – Επτά ημέρες*, 20.4.2003, σ. 8· Α. Μερτύρη, *ό.π.*, σ. 155-156.

64. Steffi Röttgen, «Μνημεία σ’ ανάμνηση του αποχαιρετισμού του Όθωνα από τη Βαυαρία», *Αθήνα-Μόναχο. Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών. Ίδρυμα Σταματίου Δεκόζη Βούρου*, Μόναχο, Έκδοση του Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών – Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία σε συνεργασία με το Βαυαρικό Εθνικό Μουσείο, 1980, σ. 37-43· Eduard Wätjen, «Wegmale zum Gedenken an den Aufbruch König Ottos nach Griechenland», *Das neue Hellas*, *ό.π.*, σ. 372-373· «Klassizistische Bauten Ludwigs I. und Denkmäler für König Otto in Bayern», *Das neue Hellas*, *ό.π.*, σ. 202-203.

65. E. Wätjen, *ό.π.*

66. *Von Athen nach Bamberg. König Otto von Griechenland. Begleitheft zur Ausstellung in der Neuen Residenz Bamberg (21. Juni bis 3. November 2002)*, München, Bayerische Schlösserverwaltung, 2002, σ. 25, 38, 41-45 / Στέλιος Λυδάκης (μτφρ. της ελληνικής έκδοσης) και Βιργινία Μαυρίκα (επιμ.), *Από την Αθήνα στη Βαμβέργη. Η ζωή του πρώτου βασιλικού ζεύγους της Ελλάδος Όθωνος και Αμαλίας μετά το 1862*, Αθήνα, Έκδοση του Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών Βούρου-Ευταξία, 2005, σ. 32-34.

67. St. Röttgen, *ό.π.*, σ. 37-41, εικ. 18· J. Murken, *König-Otto-von-Griechenland-Museum*, *ό.π.*, σ. 59-61, εικ. 55, 56· E. Wätjen, *ό.π.*, 373-374· «Klassizistische Bauten Ludwigs I. und Denkmäler für König Otto in Bayern», *ό.π.*, σ. 202 (εικ.).

68. St. Röttgen, *ό.π.*, σ. 41-43, εικ. 18· J. Murken, *ό.π.*, σ. 61-62 (εικ. 58, 59)· E. Wätjen, *αρ.* 210 «Das Theresienmonument bei Bad Aibling», *ό.π.*, σ. 374· «Klassizistische Bauten Ludwigs I. und Denkmäler für König Otto in Bayern», *ό.π.*, σ. 203 (εικ.) και σ. 204 (εικ.).

Εικ. 11: Το ταφικό μνημείο της Elisabeth Wekberg (1795-1864) στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών, έργο του γλύπτη Chr. H. Siegel. Η στήλη κοσμείται από ανάγλυφο όρθιου γυμνού αγγέλου με ανεστραμμένη δάδα (Πενθούν πνεύμα).

Εικ. 12: Η υπογραφή του γλύπτη στη βάση της επιτύμβιας στήλης: ΑΘΗΝΗΘΕΝ ΕΡΓΟΝ ΣΙΓΕΛΟΣ.

για να θυμίζει τον αποχαιρετισμό του από τη μητέρα του. Τέλος, το τρίτο είναι το παρεκκλήσι του Όθωνα (Ottokapelle)⁶⁹ στο Κίφερσφελντεν (Kiefersfelden), κοντά στα σύνορα με την Αυστρία, στο σημείο όπου αποχαιρέτησε την πατρίδα του, τη Βαυαρία.

Ο κίονας του Όθωνα στο Οττομπρούν του Μονάχου αποτελεί χρονολογικά το πρώτο μνημείο το οποίο στήθηκε προς τιμήν του (1833-34). Ως δωρητής και κατασκευαστής του μνημείου αναφέρεται ο μαρμαρογλύπτης Anton Ripfel.⁷⁰

Το μνημείο, ύψους περίπου 8,75 μέτρων, κατασκευασμένο από κίτρινο αμμόλιθο, υψώνεται σε έναν τεχνητό λόφο και βρισκόταν αρχικά στο δάσος, όπως φαίνεται σε έγχρωμη λιθογραφία του Gustav Kraus (1834), που απεικονίζει τα αποκαλυπτήριά του.⁷¹ Όμως κατά τη συντήρησή του το 1977 μεταφέρθηκε κατά 9 μέτρα νοτιοδυτικότερα. Αποτελείται από ένα δωρικό κίονα, ύψους 4,5 μ., που πατά επάνω σε τετραγωνικό βάθρο.⁷² Στα σκαλοπάτια του

69. St. Röttgen, *ό.π.*, σ. 42-43· J. Murken, *ό.π.*, σ. 62-63 (εικ. 60a, 60b)· E. Wätjen, *αρ.* 211 «Die Ottokapelle in Kiefersfelden» και *αρ.* 212, «Prunkschüssel der Ottokapelle in Kiefersfelden», *ό.π.*, σ. 374-375.

70. Πρβλ. St. Röttgen, *ό.π.*, σ. 38: Η κατασκευή του είχε ξεκινήσει στις 22 Ιουνίου του 1833, όπως μας πληροφορεί μία επιστολή του Λουδοβίκου προς τον Όθωνα, το μνημείο όμως θεμελιώθηκε στις 20 Οκτωβρίου του 1833. Μάλιστα, ενώ είχε οριστεί ως ημέρα των αποκαλυπτηρίων η πρώτη επέτειος του αποχαιρετισμού του Όθωνα (6 Δεκεμβρίου 1833) λόγω αναταραχών τα αποκαλυπτήρια έγιναν στις 13 Φεβρουαρίου του 1834 και σε αυτά παρευρέθηκαν ελληνικές βασιλικές στρατιωτικές μονάδες με επικεφαλής τον ταγματάρχη von Ott.

71. J. Murken, *ό.π.*, σ. 60-61, *εικ.* 56· E. Wätjen, *αρ.* 209 «Die Enthüllung der Otto-säule», *ό.π.*, σ. 373-374.

72. Πρβλ. J. Murken, *ό.π.*, σ. 65 (*εικ.*): Οι τέσσερις πλευρές του βάθρου φέρουν επιγραφές που αναφέρουν τον λόγο ανέγερσης του μνημείου και μνημονεύουν τα γεγονότα σε δύο επτάστιχα ποιήματα, γραμμένα σε ιαμβικό μέτρο. Το γείσο του βάθρου που προεξέχει, φέρει επίστεψη αποτελούμενη από δύο ανάγλυφες σπείρες με φυτικά κοσμήματα σε κάθε πλευρά,

βάθρου, επάνω σε λίθινη πλάκα, αναπαύεται ο Λέων της Βαυαρίας με στραμμένο το κεφάλι προς τα ανατολικά. Επάνω στον άβακα του κιονοκράνου εδράζεται η προτομή του Όθωνα σε υπερφυσικό μέγεθος. Το αμούστακο, ακόμη, στρογγυλό πρόσωπο πλαισιώνεται από βοστρύχους, που αποδίδονται με αρχαϊστική τεχνοτροπία, όπως και η τήβεννος της προτομής.

Ο κίονας του Όθωνα με την προτομή ως επίστεψη είναι ένας τύπος μνημείου με μακρά παράδοση που ανάγεται στους αναθηματικούς και επιτύμβιους κίονες της αρχαιότητας. Άλλωστε, κατά τον 18ο αι. ο τύπος αυτός του κίονα ήταν συνηθισμένος για τους ηγεμόνες ή τους βασιλιάδες, κυρίως σε απεικονίσεις νομισμάτων· μετά δε την ανέγερση της στήλης Nendöme από τον Ναπολέοντα (1810), στήνονταν κίονες με αγάλματα ή προτομές για κάθε αξιομνημόνευτη ευκαιρία.⁷³ Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα μνημείου αυτού του τύπου στον νότιο γερμανικό χώρο είναι ο κίονας του Συντάγματος στο Γκάιμπαχ της βόρειας Βαυαρίας,⁷⁴ που κατασκευάστηκε με σχέδια του Leo von Klenze μεταξύ των ετών 1821-1828.⁷⁵ Εδώ παραχωρήθηκε στους Βαυαρούς το έτος 1818 για πρώτη φορά σύνταγμα,⁷⁶ είκοσι χρόνια μετά την ίδρυση του βασιλείου της Βαυαρίας. Ο κίονας του Συντάγματος στο Γκάιμπαχ (Die Gaibacher Konstitutionssäule), επίσης δωρικού ρυθμού, θα πρέπει να θεωρηθεί ως άμεσο πρότυπο για τον κίονα του Ripfel στο Οττομπρούν, εφόσον ανήκει στη σειρά των μνημείων που δημιούργησε ο Klenze.⁷⁷

Το δεύτερο μνημείο που ανεγέρθηκε σε ανάμνηση του αποχαιρετισμού του Όθωνα από τη μητέρα του, είναι το μνημείο της Θηρεσίας στο Μπαντ Άιμπλινγκ (Bad Aibling) της Βαυαρίας, το οποίο στήθηκε στο σημείο που

που απολήγουν στις γωνίες σε ανθέμια. Στο κέντρο της ανθεματώτης επίστεψης είναι χαραγμένο το μονόγραμμα του Ripfel (AR). Επάνω από το βάθρο, στη βάση του κίονα, υπάρχει κάτω από βασιλικό στέμμα ανάγλυφο το σύμπλεγμα του ελληνικού και βαυαρικού θυρεού, τα αντίστοιχα ζώα των εμβλημάτων, τα τρόπαια και τα αρχικά O και L (Otto und Ludwig).

73. St. Röttgen, *ό.π.*, σ. 40-41· E. Wätjen, *ό.π.*, σ. 374-375.

74. Gaibach bei Nolkach am Main in Unterfranken (Bayern): βλ. «Gaibach», ανακτήθηκε από το <http://de.wikipedia.org> [ημερομηνία πρόσβασης 18.11.2012].

75. Hans F. Nöhbauer, *Wittelsbach und Bayern. Reisen durch 800 Jahre Geschichte*, München, Süddeutscher Verlag, 1980, σ. 70 και 72-73 (εικ.), όπου απεικονίζεται η σκηνή της θεμελίωσης του μνημείου υπό την παρουσία του διαδόχου του βαυαρικού θρόνου Λουδοβίκου Α' και της συζύγου του Θηρεσίας, την οποία απαθανάτισε ο ζωγράφος Peter von Hess σε πίνακά του το 1823.

76. Hubert Glaser, *Wittelsbach, Kurfürsten im Reich – Könige von Bayern. Nier Kapitel aus der Geschichte des Hauses Wittelsbach im 18. und 19. Jahrhundert*, München, Hirmer Verlag und Bayerisches Nationalmuseum München, 1993, σ. 54-57 (εικ.)· Katharina Weigand, «Die Gaibacher Konstitutionssäule. Ein Denkmal für die bayerische Nervfassung von 1818», *Praxis Geschichte* 3 (2006), σ. 44 κ.εξ.

77. St. Röttgen, *ό.π.*, σ. 41.

την αποχαιρέτησε. Κατασκευάστηκε μεταξύ των ετών 1833-1835 από τον Friedrich Ziebland σε σχέδια του Ohlmüller. Το μνημείο είναι από γκρίζο αμμόλιθο, βρίσκεται επάνω σε ένα μικρό λόφο και έχει τη μορφή μιας τετράγωνης γοτθικής φιάλης. Στην οξυκόρυφη κόγχη της κυρίας όψης του μνημείου υπάρχει χάλκινο άγαλμα της Παναγίας με το θείο βρέφος.

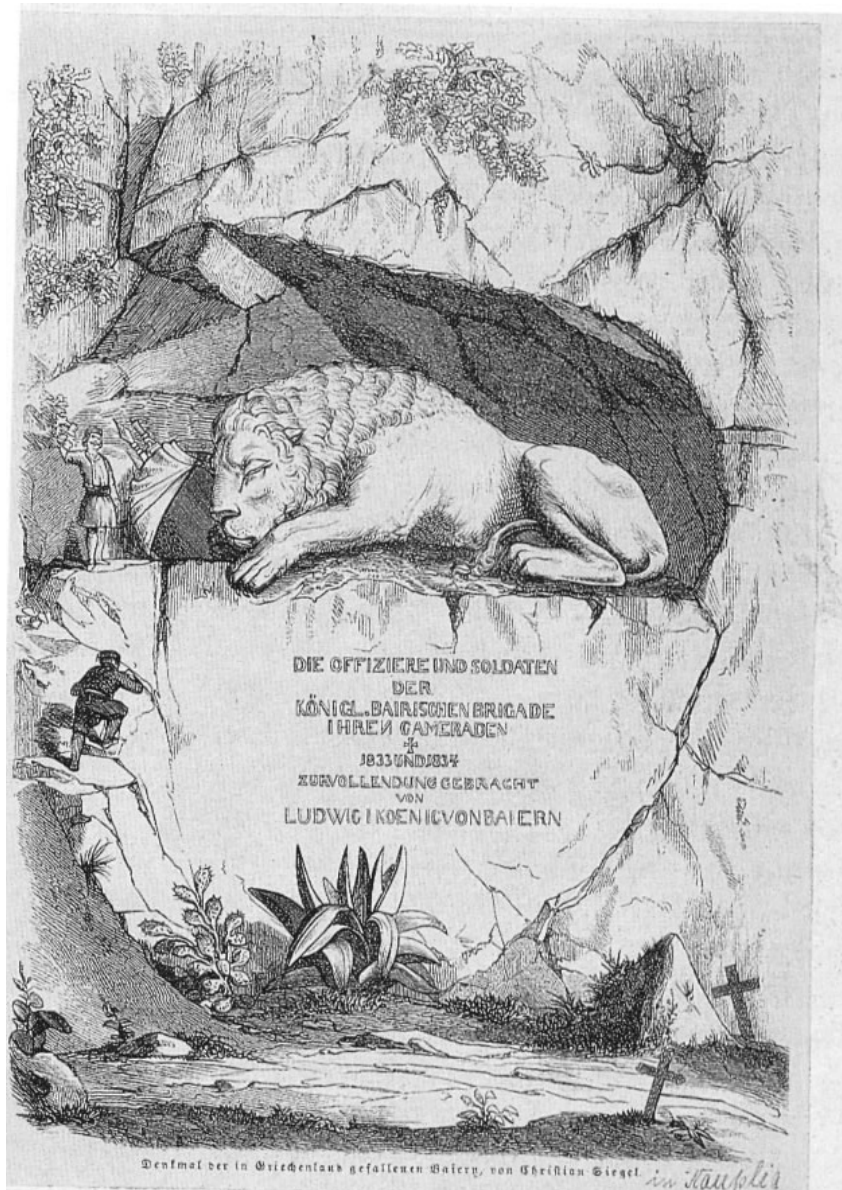
Το τρίτο μνημείο κατά σειρά αποχαιρετισμού είναι το παρεκκλήσι του Όθωνα στο Kiefersfelden. Κτίστηκε μεταξύ των ετών 1834-1836 επίσης σε σχέδια του Ohlmüller. Πρόκειται για ένα νεογοτθικό παρεκκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Όθωνα της Βαμβέργης, του οποίου το όνομα έφερε ο νεαρός πρίγκιπας. Ανεγέρθηκε στο σημείο όπου ο Όθων αποχαιρέτησε το βαυαρικό έδαφος.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι γεγονότα ιδιωτικού χαρακτήρα, όπως ο αποχαιρετισμός από τους γονείς και την πατρίδα, έδιναν αφορμή για την ανέγερση τέτοιων μνημείων. Τα μνημεία αυτά μπορούν να θεωρηθούν και ως έκφραση σεβασμού προς τον βαυαρικό βασιλικό οίκο, ως ένδειξη πίστης στη μοναρχία αλλά και ως προβολή της μοναρχίας και του μονάρχη.⁷⁸ Ο δωρικός ρυθμός του κίονα του Όθωνα με τα τρόπαια και τα στοιχεία που είναι επηρεασμένα από την κλασική αρχαιότητα, μας ανάγουν στην Ελλάδα. Η προτομή του νεαρού Βαυαρού πρίγκιπα με την αρχαϊστική τεχνοτροπία στον δωρικό κίονα συμβολίζει την άνοδό του στον ελληνικό θρόνο και αποτελεί ένα δεδομένο τρόπο για να απομνημονευθεί ο αποχαιρετισμός του. Για το μνημείο πάλι της Θηρεσίας επιλέχθηκε ο παλαιογερμανικός γοτθικός ρυθμός, λόγω του ενδιαφέροντος το οποίο είχε εκδηλωθεί για τη χριστιανική τέχνη του Μεσαίωνα, η οποία το 1830 είχε φτάσει στο αποκορύφωμά της. Το γεγονός αυτό το αποδεικνύει το άγαλμα της Παναγίας, που λαμβάνει την πρώτη θέση στον συμβολισμό του μνημείου, πράγμα που θέλει να υποδηλώσει ότι ο αποχαιρετισμός του Όθωνα από τη μητέρα του έγινε υπό τη σκέπη της. Στο παρεκκλήσι του Όθωνα χρησιμοποιείται και πάλι η ίδια ιδέα. Ο αποχαιρετισμός από την πατρίδα είναι ταυτόχρονα αποχαιρετισμός από την καθολική χριστιανική παράδοση της Βαυαρίας.

Η αναβίωση της ελληνικής ιστορικής και πολιτισμικής κληρονομιάς της αρχαιότητας, που αποτελούσε κοινή επιθυμία των ευρωπαϊκών εθνотήτων κατά τον 18ο αι., βρήκε γόνιμο έδαφος στη Βαυαρία, όπου έδρασε ένας μεγάλος φιλέλληνας, ο Λουδοβίκος Α' (1786-1868).⁷⁹ Αυτός γεννήθηκε στις 25

78. E. Wätjen, *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 372-373.

79. Για τον έντονο φιελληνισμό που εκδήλωσε ο Λουδοβίκος ήδη ως διάδοχος του βαυαρικού θρόνου και το φιελληνικό κίνημα στη Βαυαρία βλ. Gerhard Grimm und Theodor Nikolaou (επιμ.), *Bayerns Philhellenismus. Symposium an der Ludwig-Maximilians-Universität München, 22. und 23. November 1991*, Veröffentlichungen des Instituts

Εικ. 13: Ανυπόγραφο χαρακτηριστικό σε ατσάλι (24 x 16,7 εκ.), το οποίο αναπαριστά το μνημείο της Πρόνοιας. Μουσείο του βασιλιά Όθωνα στο Οττομπρούν του Μονάχου (König-Otto-von-Griechenland-Museum der Gemeinde Ottobrunn). Στο κάτω μέρος φέρει την εξής επιγραφή: «Denkmal der in Griechenland gefallenen Baiern von Christian Siegel». [= Μνημείο των Βαυαρών πεσόντων στην Ελλάδα του Χριστιανού Ζίγκελ]

Αυγούστου του 1786 στο Στρασβούργο και ήταν γιος του κόμη του Zweibrücken-Birkenfeld Μαξιμιλιανού Ιωσήφ (Pfalzgraf Max Joseph),⁸⁰ ο οποίος ανήλθε στη συνέχεια στον βαυαρικό θρόνο ως Μαξιμιλιανός Α΄ Ιωσήφ (Max I. Joseph). Βαπτίστηκε από τον Γάλλο βασιλιά Λουδοβίκο ΙΣΤ΄, γεγονός που οφείλεται στο ότι ο πατέρας του ασκούσε φιλογαλλική πολιτική, κάτι το οποίο οδήγησε το 1806 την ανακήρυξη της ηγεμονίας της Βαυαρίας σε βασίλειο.⁸¹ Σπούδασε Θεολογία στο Landshut, την παλαιά πρωτεύουσα της Βαυαρίας, και Ιστορία στη Γοττίγκη –το καλύτερο γερμανικό Πανεπιστήμιο της εποχής του. Έως ότου ανέβει στον θρόνο⁸² ο νεαρός διάδοχος, διάβαζε κάθε μέρα ελληνικά κείμενα, τα μετέφραζε και συζητούσε επ’ αυτών με τον διευθυντή της Βιβλιοθήκης του Μονάχου Johann Philipp von Lichtenhaller.⁸³ Οι δεσμοί μεταξύ Ελλάδας και Βαυαρίας υπήρξαν ιδιαίτερα στενοί στην εποχή της βασιλείας του (1825-1848), εφόσον ο γιος του Όθων ανέβηκε κατόπιν πρωτοβουλίας του στον ελληνικό θρόνο, αναλαμβάνοντας έτσι την ευθύνη για την εξέλιξη του νεοσυσταθέντος ελληνικού κράτους.⁸⁴ Οι πολι-

für Orthodoxe Theologie, Band 1, München 1993· Edgard Hösch, «“We are all Greeks”. Griechenbegeisterung in Europa und Bayern», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 21-41· Emanuel Turczynski, «Bayerns Anteil an der Befreiung und am Staatsbau Griechenlands», *Das neue Hellas*, ό.π., 43-55.

80. Για γενικά βιογραφικά στοιχεία βλ. Hans Reidelbach, *König Ludwig I. von Bayern und seine Kunstschöpfungen. Zu allerhöchst dessen hundertjähriger Geburtstagsfeier geschildert*, München 1888· W. Seidl, *Bayern in Griechenland*, ό.π., κεφ. «Das Land der Griechen mit der Seele suchend», σ. 15-40.

81. H. Glaser, *Wittelsbach*, ό.π., κεφ. II, σ. 36-56.

82. Για την τεράστια διαφορά της νοοτροπίας ανάμεσα στον Μαξιμιλιανό Α΄ Ιωσήφ (Max I. Joseph) και τον διάδοχο του θρόνου και μετέπειτα βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκο Α΄ (Ludwig I.), κυρίως σε θέματα παιδείας και πολιτισμού, βλ. H. Glaser, *Wittelsbach*, ό.π., κεφ. III, σ. 56-58.

83. Βλ. σχετικά Birgit-Verena Karnapp, αρ. 441 «König Ludwig I. auf der Akropolis zu Athen», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 584 (εικ.), 585.

84. Βλ. ενδεικτικά *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland, I. Symposium*, Institut für Balkan Studies, Thessaloniki 1986· Friedrich Thiersch und die Entstehung des griechischen Staates aus der Sicht des 20. Jahrhunderts, Athens, Goethe-Institut, 1990· *Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Ινστιτούτο Goethe, 1994· Αλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενετάς (επιμ.), *Η οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους / Das ottonische Griechenland. Aspekte der Staatswerdung*, Alexander Papageorgiou-Nenetas (Hrsg.), Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών – Goethe-Institut Athen, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 2002· Emanuel Turczynski, *Sozial- und Kulturgeschichte Griechenlands im 19. Jh. Von der Hinwendung zu Europa bis zu den ersten Olympischen Spielen der Neuzeit, Peleus 16*, Mannheim und Möhnesee 2003.

τισμικές και καλλιτεχνικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στον νότιο γερμανικό χώρο και το νεοϊδρυθέν ελληνικό κράτος είναι εμφανείς επί Λουδοβίκου Α΄. Η ανακάλυψη της ελληνικής αρχαιότητας στη Βαυαρία κατόπιν αποστολής ομάδας αρχιτεκτόνων, αρχαιολόγων και ζωγράφων στην Ελλάδα με επικεφαλής τον έμπιστο του Λουδοβίκου Α΄ Wagner, οι ανασκαφές του ναού του Επικουρείου Απόλλωνα στις Βάσσες της Φιγαλείας και του ναού της Αφαίας Αθηνάς στην Αίγινα από τον φιλέλληνα αρχιτέκτονα Haller von Hallerstein και την ομάδα του, η αγορά αρχαιοτήτων (γλυπτά της Αφαίας, Απόλλων της Τενέας κ.ά.) και η ίδρυση της Γλυπτοθήκης του Μονάχου, βάσει σχεδίων του αυλικού αρχιτέκτονα του Λουδοβίκου Α΄ Leo von Klenze,⁸⁵ η παγίωση του νεοκλασικού ρυθμού στη Βαυαρία με την ανέγερση μνημείων όπως η Βαλχάλα (Walhalla in Donnaustauf) και η εν γένει μετατροπή του Μονάχου σε Αθήνα του Ίσαρος ποταμού⁸⁶ (διαρρύθμιση της Βασιλικής Πλατείας με την κατασκευή των Προπυλαίων στα άκρα της, την ανοικοδόμηση της Κρατικής Συλλογής Αρχαιοτήτων από τον Ziebland, την ανέγερση του «Πανθέου» και του Ωδείου κ.ά.)⁸⁷ μαρτυρούν ότι η πρόσληψη της ελληνικής αρχαιότητας έπαιξε τον προεξάρχοντα –ανάμεσα σε άλλες τάσεις– ρόλο ως μέσο προβολής του νεοσυσταθέντος Βασιλείου της Βαυαρίας και του νεοενηθρονισθέντος βασιλικού οίκου των Wittelsbacher.⁸⁸

Μία λιθογραφία του Gottlieb Bodmer (1835/37) στο Μουσείο του βασιλιά Όθωνα της Ελλάδας στην Κοινότητα του Οττομπρούν⁸⁹ εξυμνεί τα αξιοθαύ-

85. Raimund Wünsche, «“Lieber hellenischer Bürger als Erbe des Throns”. König Ludwig I. und Griechenland», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 1-20 / Ράιμουντ Βίνσε, «“Καλύτερα πολίτης της Ελλάδας παρά κληρονόμος του θρόνου”. Ο βασιλιάς Λουδοβίκος Α΄ και η Ελλάδα», *Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 141-160· Katalog, Kap. I. «Kronprinz Ludwig von Bayern und die Antike», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 206-223 / Κατάλογος, κεφ. Α΄. «Ο διάδοχος Λουδοβίκος της Βαυαρίας και η Αρχαιότητα», *Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 275-288.

86. Winfried Nerdinger, «Ein Bild des reinen Hellenismus in unsere Welt verpflanzen», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 187-192 / Βίνφριντ Νέρντιγκερ, «“Μία εικόνα καθαρού ελληνισμού μεταφυτεύεται στο δικό μας κόσμο”. Τα κτίσματα του Leo von Klenze για την Αθήνα του ποταμού Ίζαρ», *Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 255-261· «Klassizistische Bauten Ludwigs I. und Denkmäler für König Otto in Bayern», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 193-204· Katalog, Kap. XII. «München: Isar-Athen», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 582-616 / Κατάλογος, κεφ. Γ΄. «Μόναχο, η Αθήνα του ποταμού Ίζαρ», *Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 345-366.

87. Heinrich Habel, «Der Königsplatz in München als Forum des Philhellenismus», *Jahrbuch der Bayerischen Denkmalpflege* 33 (1979), σ. 175-198.

88. Klaus Nierneisel, «Ludwigs I. Nerlangen nach dem “Reinen griechischen Stil”», Gerhard Grimm und Theodor Nikolaou (επιμ.), *Bayerns Philhellenismus*, ό.π., σ. 114-145.

89. König-Otto-von-Griechenland-Museum der Gemeinde Ottobrunn, 76,8 x 55 εκ., αρ. ευρ. M II-569: J. Murken, *König-Otto-von-Griechenland-Museum*, ό.π., σ. 23, Abb. 73.

μαστα έργα της πρώτης δεκαετίας της διακυβέρνησης του μονάρχη.⁹⁰ Μέσα σε μία δόξα, ένα στεφάνι από δάφνη και φύλλα βελανιδιάς, υποβασταζόμενη από τις προσωποποιήσεις της δικαιοσύνης και της επιμονής, που εκπροσωπούν τον τρόπο διακυβέρνησης του βασιλιά, απεικονίζεται η προτομή του Λουδοβίκου. Πάνω από τη δόξα, στη μέση ενός φωτοστεφάνου, δύο πεντάκτινα αστέρια με τα ονόματα «Ther[ese]» και «[Ludwig]». Κάτω από τη δόξα τα κτίσματα του βασιλιά, συμμετρικά παρατεταγμένα σε ορθή γωνία. Οι δύο ναοί, Ludwigskirche και Mariahilfkirche, περιβάλλουν τα ανάκτορα, ενώ πιο πίσω βρίσκεται ηλιόλουστη η Γλυπτοθήκη. Τοποθετημένη στο κέντρο των αξόνων δεσπόζει η Βαλχάλα, μέσα στις ακτίνες του ανατέλλοντος ηλίου και υπερέχοντας όλων των κτηρίων. Στο στεφάνι αναγράφονται τα επιτεύγματα του βασιλιά με επιγραφές και εικόνες. Κάτω αριστερά ένα τετράστιχο παραπέμπει στον γιο του Λουδοβίκου, τον βασιλιά της Ελλάδας, Όθωνα:

*Es thront in meerentlegenem Lande
Ein Königssohn aus Wittelsbach,
wer wars, der einte jene Bande
des Griechenvolkes Leiden brach.*

[= Ένας βασιλικός γόνος από το Wittelsbach, ανέβηκε στον θρόνο σε μία μακρινή χώρα, συνένωσε τον ελληνικό λαό και διέλυσε τα βάσανά του].

Κάτω από τα οικοδομήματα του Λουδοβίκου, σε πρώτο πλάνο, ο Λέων της Βαυαρίας φρουρεί τα εμβλήματα του Βασιλείου. Περιστοιχίζεται από λάβαρα με τα ονόματα και τις ημερομηνίες των μεγάλων μαχών. Κάτω από το φύλλο παρατίθενται οι ακόλουθοι στίχοι:

*Wenn staunend wir von Deinen Werken
stehen,
Regt sich im Herzen Stolz und Dankbar-
keit,
So viel des Schönen ist durch Dich gesche-
hen
Und mit Bewunderung sieht auf Dich die
Zeit.
Es ziemt der Mitwelt freudig zu bekennen,*

90. Johannes Erichsen, “Ludwig I. König v. Bayern”, Ausstellungskatalog *Norwärts, vorwärts sollst Du schauen – Geschichte, Politik und Kunst unter Ludwig I.*, Nürnberg 1986· Jörg Traeger, *Der Weg nach Walhalla, Denkmallandschaft und Bildungsreise im 19. Jahrhundert*, Regensburg 1987, σ. 212 κ.εξ.· Birgit-Verena Karnapp, αρ. 440 «König Ludwig I. und seine Bauten», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 582-583 (εικ.), σ. 584 / Μπίργκιτ-Βερένα Κάρναπ, αρ. 59 «Ο βασιλιάς Λουδοβίκος και τα οικοδομήματά του», *Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 346-348 (εικ.).

*Was Du o König! Deinem Nolke bist:
Doch wenn die Gegenwart entschwunden
ist
Wird erst die Nachwelt Dich den Großen
nennen.*

[= Καθώς στεκόμαστε μπροστά από τα έργα σου, κατάπληκτοι, ξυπνά στην καρδιά μας υπερηφάνεια και ευγνωμοσύνη, τόσο που εσύ μας φροντίζεις, και ο χρόνος σε προσέχει με θαυμασμό, ταιριάζει να αναγνωρίσουν οι σύγχρονοί σου με χαρά τι σημαντικός που είσαι, ω βασιλιά, για τον λαό σου. Ακόμα και όταν εξαφανιστεί το παρόν, οι επόμενες γενιές θα σε αποκαλούν Μεγάλο].

Η ανάθεση για την ανέγερση του Λέοντος των Βαυαρών στην Πρόνοια του Ναυπλίου εντάσσεται, όπως είδαμε, στο πλαίσιο της πάγιας τακτικής του Λουδοβίκου Α΄ να στήνει μνημεία σε τόπους που μαρτυρούν το πέρας του μονάρχη και κατ' επέκταση του νεοσυσταθέντος βασιλικού οίκου των Wittelsbacher, ακολουθώντας το κατάλληλο εικονογραφικό πρότυπο για την εκάστοτε περίπτωση, με ιδιαίτερη όμως βαρύτητα στην πρόσληψη της αρχαιότητας. Για τον Λέοντα της Πρόνοιας, το πρώτο σε δημόσιο χώρο ανεγερθέν μνημείο της νεότερης Ελλάδας, επιλέγεται προφανώς από τον ίδιο τον Λουδοβίκο η σχεδόν πιστή αντιγραφή ενός λίγο πρωιμότερου μνημείου πεσόντων, αφενός διότι σχετίζεται άμεσα με τη Γαλλική Επανάσταση, αφετέρου επειδή επαναλαμβάνει ελεύθερα ένα αρχαίο μοτίβο, αυτό του αναπαυόμενου Λέοντος της Κέας. Υπάρχει όμως ίσως και ένας τρίτος λόγος: ο Λέων της Πρόνοιας παραπέμπει άμεσα και στον βασιλικό οίκο των Wittelsbacher, εφόσον συνδέεται συνειρμικά με τον αναπαυόμενο Λέοντα της Βαυαρίας, όπως αυτός απεικονίζεται στα δύο προαναφερθέντα μνημεία της ίδιας περίπου εποχής.⁹¹ Κατ' αυτόν τον τρόπο υποκαθίστανται στο μνημείο της Πρόνοιας και τα κρινάνθημα, το σύμβολο της γαλλικής μοναρχίας, της πρώτης ασπίδας του Λέοντος της Λουκέρνης, καθώς και ο ελβετικός θυρεός της δεύτερης ασπίδας του ίδιου μνημείου. Τον αρχαϊκό, μάλιστα, εικονογραφικό τύπο του Λέοντος της Ιουλίδας τον είχε ήδη μετατρέψει ο Thorvaldsen σε αποθνήσκοντα λέοντα, δίνοντάς του με αυτό τον τρόπο ένα συμβολισμό που ταίριαζε απόλυτα σε ένα μνημείο πεσόντων και δεν ήταν ξένος προς το πνεύμα της αρχαιότητας.⁹² Ο παραλλαγμένος και

91. Πρβλ. ανωτέρω, υποσ. 66 και 71 (βάση του κίονα του Όθωνα στο Οτομπρούν) και υποσ. 88-89 (λιθογραφία του Bodmer με τα οικοδομήματα του Λουδοβίκου).

92. Στην αρχαιότητα ο λέων δεν θα πάψει ποτέ να είναι προστάτης και ταφικό σήμα, ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία. Στην Αττική απαντούν αρκετοί λέοντες κατά τον 4ο αι., αναπαριστώμενοι σε πολύ μαζεμένη καθιστή θέση, εικονογραφικό μοτίβο που παγιώθηκε σε ομαδικούς τάφους στρατιωτών που πέθαναν στη μάχη. Αυτόν τον τύπο ακολουθεί ο Λέων των Θεσπιών, αλλά προπάντων ο Λέων της Χαιρώνειας, ο οποίος στήθηκε εκεί μετά τη μάχη

επαναπροσδιορισμένος αυτός εικονογραφικός τύπος των Λεόντων της Λουκέρνης και της Πρόνοιας βρήκε μεγάλη απήχηση σε μεταγενέστερα μνημεία πεσόντων, κυρίως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σε όλο τον δυτικό κόσμο.⁹³

Μολονότι ο Λέων της Πρόνοιας στήθηκε για τους Βαυαρούς στρατιώτες που πέθαναν από κοιλιακό τύφο στην περιοχή και είχε περάσει στην τοπική μνήμη ως «Άγγουρῶν» (πρβλ. υποσ. 7), ο Λουδοβίκος είχε χαράξει εμμέσως τον δρόμο για να καταχωρισθεί στην ιστορική μνήμη ως μνημείο των Βαυαρών πεσόντων στην Ελλάδα, όπως άλλωστε εύγλωττα μαρτυρεί ένα χαρακτηριστικό σε ατσάλι στο Μουσείο του βασιλιά Όθωνα στο Οττομπρούν (εικ. 13). Το ανυπόγραφο αυτό χαρακτηριστικό (24 x 16,7 εκ.), το οποίο αναπαριστά το μνημείο της Πρόνοιας,⁹⁴ φέρει στο κάτω μέρος την εξής επιγραφή: «Denkmal der in Griechenland gefallenen Baiern von Christian Siegel» [= Μνημείο των Βαυαρών πεσόντων στην Ελλάδα του Χριστιανού Ζίγκελ].

Ενδιαφέρον προκαλεί η προσθήκη δύο μνημάτων με σταυρό στο κάτω δεξιό μέρος του χαρακτηριστικού, με τα οποία υπονοούνται οι τάφοι των εκλιπόντων Βαυαρών, που, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, θα πρέπει να ήταν πρωταρχικά θαμμένοι σε αυτό περίπου το σημείο. Ο χαρακτήρας έχει επίσης προσθέσει τρεις ανθρώπινες μορφές σε τρία διαφορετικά επίπεδα στην αριστερή πλευρά της παράστασης, προσδίδοντας έτσι καθαρά τη διάσταση του μνημείου στον Λέοντα του Siegel: στο αριστερό μέρος της κόγχης, δίπλα από την απεικονιζόμενη ασπίδα, ένας Έλληνας αγωνιστής στραμμένος προς τον θεατή σηκώνει με το δεξί του χέρι ψηλά ένα όπλο (δόρυ);⁹⁵ πιο κάτω, στο μέσο περίπου της παράστασης, απεικονίζεται το πίσω μέρος μιας ανδρικής μορφής ντυμένης ευρωπαϊκά, που προσπαθεί να ανέβει ένα σκαλοπάτι λαξευμένο στον βράχο, για να προσεγγίσει το μνημείο· στην κάτω αριστερή γωνία απεικονίζεται το πίσω μέρος μιας γυναικείας μάλλον μορφής να ατενίζει το λιοντάρι. Η προσθήκη των φυσικών φυλλωμάτων που επιστέφουν το μνημείο, καθώς και ο τρόπος απόδοσης κυρίως της κεφαλής του λιονταριού, παραπέμπουν και στον Λέοντα της Λουκέρνης, τον οποίο θα πρέπει να είχε επίσης υπόψη του ο ανώνυμος χαρακτήρας.

Θα κλείσουμε με την αναφορά του περιηγητή Wilhelm Vischer στον Λέοντα της Πρόνοιας και τη σύγκριση που κάνει με εκείνον της Λουκέρνης:⁹⁵

του 338 για τους νεκρούς του Ιερού Λόχου της Θήβας. Σε μνημείο περίπου της ίδιας εποχής στην Αμφίπολη στήθηκε επίσης ένα λιοντάρι παρεμφερές με αυτό της Χαিরωνείας, πάνω σε πυραμιδοειδή κατασκευή: Cl. Rolley, *ό.π.*, σ. 31, εικ. 37.

93. Βλ. σχετικά Peter Kühlechner, «Der Leveste Löwe», ανακτήθηκε από το <http://www.leveste.de/loewegesch.htm> [ημερομηνία πρόσβασης 13.01.2009].

94. J. Murken, *König-Otto-von-Griechenland-Museum*, *ό.π.*, σ. 78-79, Abb. 73.

95. Wilhelm Vischer, *Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland*, Basel, Schweighauser, 1857, σ. 303-304.

Στα βορινά ριζά (του Παλαμηδιού) απλώνεται το προάστιο Πρόνοια. Κοντά εκεί εφφρόντισε ο βασιλιάς Λουδοβίκος να στήσει ένα μνημείο στους Βαυαρούς που πέθαναν στην Ελλάδα· το λάξευσε στον βράχο ο γλύπτης Siegel. Δεν θέλω να εξετάσω αν ήταν πετυχημένη η σκέψη· το κλίμα, η δυσεντερία, ο πυρετός αφάνισαν τους περισσότερους, όχι των εχθρών τα βόλια, και για να μη σταθούμε στους λέοντες των Θερμοπυλών και της Χαιρώνειας, είναι ίσως πιο σημαντικός της Λουκέρνης ο λέοντας, που τον θυμίζει εξάλλου ο λέοντας του Ναυπλίου· ωστόσο μου έκανε την εντύπωση ότι υστερεί σχετικά με τον άλλον, του λείπει και το έξοχο, ζωντανό στεφάνωμα του φυλλώματος.

Ποιο, ωστόσο, από τα δύο λιοντάρια είναι το σημαντικότερο, θα πρέπει να μείνει ανοικτό. Σίγουρα όμως ο Λέων της Πρόνοιας είναι τεχνοτροπικά πλησιέστερος προς το πνεύμα της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής, κάτι που εύκολα μπορούμε να διακρίνουμε από τη μεγάλη πλαστικότητα με την οποία αποδίδεται το σώμα αλλά κυρίως η κεφαλή του ζώου, καθώς και η ήρεμα πονεμένη έκφραση του προσώπου του· γεγονός που ίσως υποδηλώνει την ιδιαίτερη εξοικείωση του Siegel με τους κανόνες της αρχαίας ελληνικής πλαστικής, ενός καλλιτέχνη που έθεσε στην Ελλάδα τα θεμέλια της νεοκλασικής γλυπτικής.

Πηγές εικόνων

- Εικ. 1, 2, 11 και 12: φωτογραφίες της συγγραφέως.
- Εικ. 3: Παραχώρηση του επίτιμου αρχαιολόγου της Δ' Ε.Π.Κ.Α., κυρίου Χρήστου Πιτερού.
- Εικ. 4: Παραχώρηση του Αναπληρωτή Διευθυντή των Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας, κυρίου Δημήτρη Γεωργόπουλου.
- Εικ. 5 και 6: «Lion Monument», ανακτήθηκε από το <http://en.wikipedia.org> [ημερομηνία πρόσβασης 31.10.2011].
- Εικ. 7: Hanns Gabelmann, *Studien zum frühgriechischen Löwenbild*, Berlin, Verlag Gebr. Mann, 1965, πίν. 7/1.
- Εικ. 8: Γιάννα Βενιέρη, «Κυκλάδες – Κέα», στο Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος (επιστημ. επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2005, σ. 209, εικ. 283.
- Εικ. 9 και 10: ανακτήθηκε από το http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Lion_Kea.jpg [ημερομηνία πρόσβασης 4.10.2012].
- Εικ. 13: H. W. Rott, αρ. 234, «Denkmal der in Griechenland gefallenen Bayern», στο Reinhold Baumstark (επιμ.), *Das neue Hellas. Griechen und Bayern zur Zeit Ludwigs I.*, Katalog zur Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums (München, 9. November 1999 bis 13. Februar 2000), München, Hirmer Verlag, σ. 397, εικ. 234.